

Шкільна бібліотека

Унікальні сторінки
географії.
Визначні географічні
Відкриття

FOLIO

Шкільная бібліотека української і зарубіжної літератури

**Унікальні сторінки географії.
Визначні географічні відкриття**

«ОМІКО»

2019

УДК 910.4(075.3)

Унікальні сторінки географії. Визначні географічні відкриття / «ОМІКО», 2019 — (Шкільная бібліотека української і зарубіжної літератури)

Історія людства тісно пов'язана з історією географічних відкриттів: завдяки пошуку шляхів до нових земель починали спілкуватися народи, розширювалися межі заселеного світу – ойкумени. Для давніх шумерів, греків, єгиптян таке спілкування означало розвиток культури, збагачення скарбниці знань про світ. А чи можна переоцінити значення епохи Великих географічних відкриттів (кінець XV – початок XVII століття), після якої європейська цивілізація поширилася на нові материки! Розповіді про подорожі мандрівників іноді нагадують пригодницький роман, іноді – детектив, а подеколи перед читачами постають справжні трагедії... Бо за кожним пройденим кілометром, за кожною стертою білою плямою – життя людей, які присвятили себе одній меті: дізнатися, що там, за обрієм. У цій книжці ви зустрінетесь із видатними мандрівниками, чийі імена золотими літерами вписані в історію людства: Христофор Колумб, Фернан Магеллан, Девід Лівінгстон... Завдяки зусиллям тисяч і тисяч відважних дослідників на сучасній карті світу немає білих плям. Втім, люди, які вважають, що на нашій планеті вже не залишилося недосліджених куточків, помиляються. Відкриття тривають: на морському дні, у величезних лісах Бразилії, у печерах та на гірських вершинах... Отже, кожен з вас має шанс зробити своє географічне відкриття.

УДК 910.4(075.3)

, 2019

© OMIKO, 2019

Содержание

Передмова. Людина відкриває Землю	7
Розділ I Географічні відкриття Давнього світу та Середньовіччя	15
Географічні відкриття народів Близького Сходу	15
Фінікійці й таємниці двох океанів	15
У морях двох океанів	15
Фінікійці в Новому Світі?	20
Географічні надбання єгиптян	22
Мореполавці чарівної Еллади	27
Римська імперія: дослідження Європи й Африки	38
Таємниці держави Інь	43
Шляхи норманів	50
Арабські торговельні шляхи	55
Кінець ознакомительного фрагмента.	61

Унікальні сторінки географії. Визначні географічні відкриття

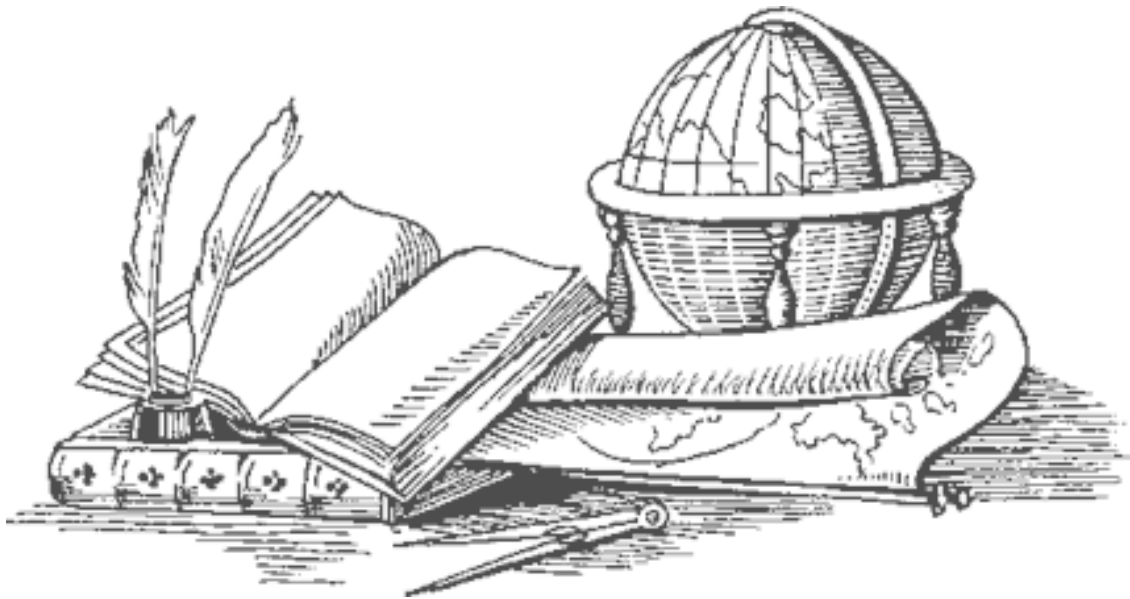
© В. М. Складенко, В. В. Мірошникова, О. П. Цацко, А. Г. Ковальов, упорядкування,
2019

© Л. Д. Киркач-Осіпова, ілюстрації, 2013

© О. А. Гугалова-Мешкова, художнє оформлення, 2018

© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2010

Передмова. Людина відкриває Землю

Чи є сьогодні на нашій планеті неходжені стежки чи незнані куточки? Погляньмо на карту: континенти на ній всіяні великими й малими містами, а блакитні стрічки річок, острови та гори мають власні назви. В Антарктиді – найбезлюднішому материку – працюють наукові станції. Супутники та літаки за допомогою сучасної техніки передають на Землю найточніші дані про висоту та довжину різних природних об'єктів, підводні човни досліджують дно океанів, мережі метеостанцій цілодобово стежать за погодою в різних країнах... Здається, минуло вже багато століть відтоді, як людство познайомилося зі своєю планетою. Та це не зовсім так. Скажімо, Антарктиду відкрили менш ніж двісті років тому – у січні 1820 року, Австралію – в 1606 році, офіційною датою відкриття Північної Америки вважається 1492 рік. Отже, ще кілька століть тому (для географії – дуже малий відтинок часу) відомості про відкриття нових земель були в центрі уваги, а географи із задоволенням заповнювали «білі плями» на картах.

Навіть нині, коли супутники ведуть цілодобову фотозйомку поверхні Землі, на нашій планеті залишилися куточки, де ніколи не ступала нога людини, і географічні об'єкти, які попередні дослідники просто «не помітили». Перша з майже недосліджених областей – це дно Світового океану. Хоча найбільші гірські хребти, що тягнуться під багатокілометровим шаром води, вже нанесені на карти, але, скажімо, величезні впадини ще чекають ретельного дослідження. У Світовому океані дев'ятнадцять западин, глибини яких перевищують 7000 м. З них – п'ятнадцять у Тихому, три в Атлантичному й одна – в Індійському океані. Вулканічна активність триває, тому підводний рельєф постійно змінюється. Іноді це приводить навіть до появи нових островів.

Карта, викарбувана на кістці мамонта близько 15 тис. років тому

Малюнок на срібній вазі з Майкопського кургану

Чимало таємниць ховають у собі й ті регіони різних континентів, що вкриті лісами. Зовсім недавно, у 1973 році, у тропічних лісах Бразилії, поблизу кордону з Колумбією, майже випадково було знайдено річку понад 400 км завдовжки. Подібне відкриття було зроблено в

джунглях північно-східної Аргентини в 1980 році, коли на мапу була нанесена річка з водоспадом 103 м заввишки.

У Середземному морі, між островом Сицилія й африканським узбережжям, 13 липня 1831 року раптово виникла нова земля, що дістала назву острів Юлії. Цей новонароджений острів відразу ж став об'єктом дипломатичного конфлікту між Італією і Великою Британією. Кожна країна вважала його своїм, і даремно: в цього шматка землі було дуже вигідне географічне розташування. Поки дипломати двох країн вирішували, чия ж це, власне, земля, острів розмило морем. До речі, він виникав і знову зникав ще кілька разів, але суперечок більше не було.

Ще один напрямок географічних досліджень – це розвідування підземної будови Землі. Майже в усіх підручниках ви можете прочитати про те, що Земля має кілька оболонок, які відрізняються своєю щільністю та температурою, однак дослідження мантиї і, тим більше, ядра Землі – завдання для майбутніх поколінь, бо сучасний рівень розвитку техніки дає змогу лише краєм ока зазирнути в глиб нашої планети.

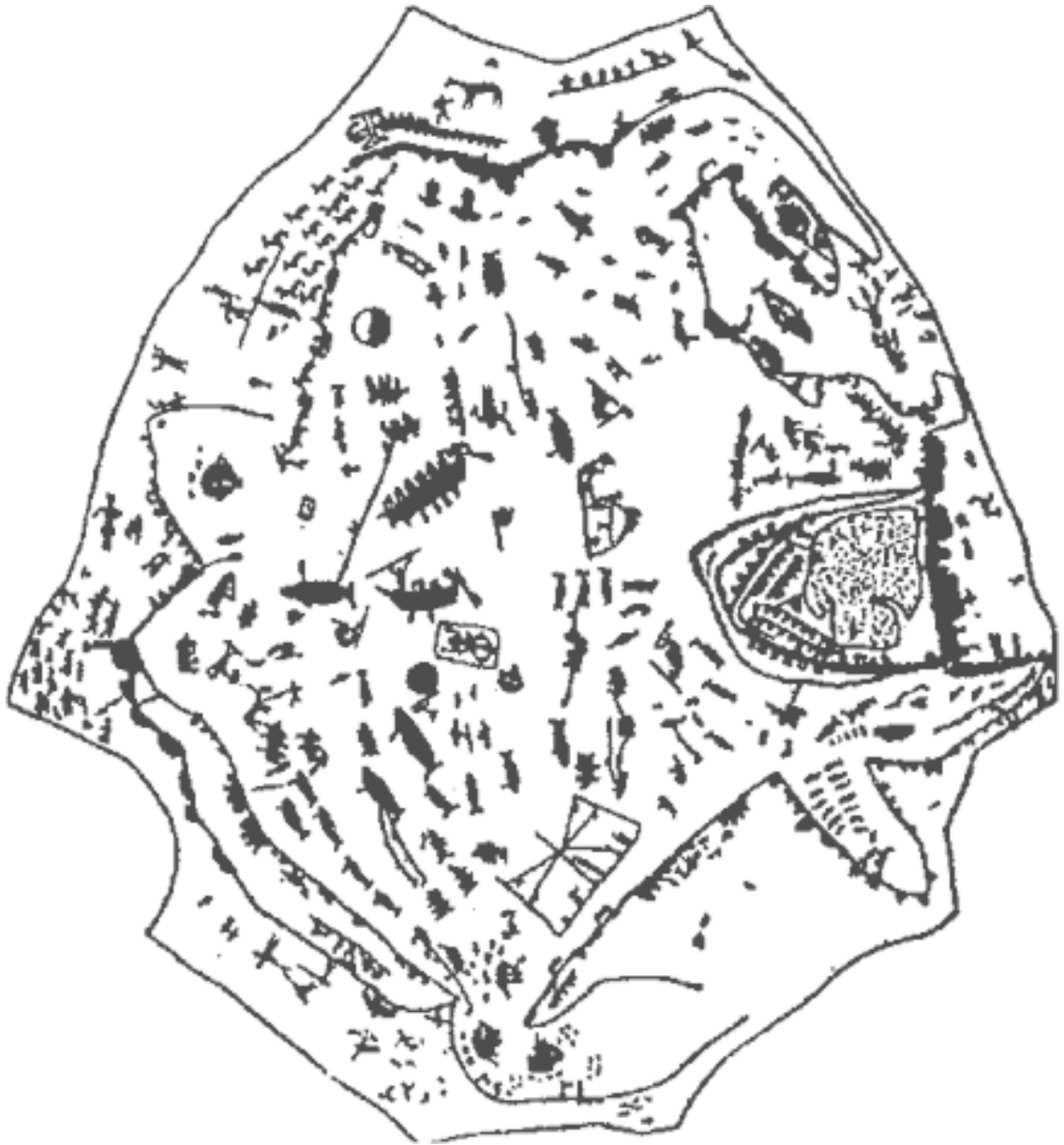
Під поняттям «Географічні відкриття» звичайно розуміють знаходження нових географічних об'єктів – річок, озер, гірських масивів, печер, рівнин та ін. Але останнім часом до географічних відкриттів почали відносити ще й тлумачення географічних закономірностей. Такі відкриття – це теорії, які пояснюють, чому наша планета має саме такий вигляд. Наприклад, теорія дрейфу континентів дає змогу вченим розрахувати, який вигляд мали материки мільйони років тому і якими вони стануть через мільйони років. А вчення про біосферу В. І. Вернадського доводить, що на нашій планеті все тісно пов'язане одне з одним – і клімат, і рельєф, і живі істоти.

Географічні відкриття... За цим коротеньким словосполученням стоять мільйони кілометрів морських та наземних шляхів, тисячі доль мандрівників, величезні випробування та радість пошуку. На мапі ми всюди бачимо імена тих, хто, ризикуючи життям, наносив на пергамент або папір силуети незнаних берегів та гір, примхливі звиви річок та негостинні пустелі. Але наука не говорить мовою поетів. Вона дає точне визначення кожному явищу і географічним відкриттям – також.

У нашій книжці ми будемо розповідати здебільшого саме про відкриття нових географічних об'єктів, хоча не зможемо обійти деяких теоретичних моделей, які змінювалися під впливом нової інформації. Якби колись люди не були впевнені, що земля – це диск, не було б пошуків краю світу і безліч експедицій ніколи б не вирушила в путь. Якби не помилки на мапах, можливо, історія людства була б зовсім іншою...

Як і в багатьох інших галузях науки, в географії неодноразово траплялися випадки, коли одне й те саме відкриття робилося двічі, тричі або навіть кілька разів. Наприклад, вчені вже остаточно з'ясували, що Північна Америка була відкрита вікінгами задовго до Колумба. Відкриття Австралії також відбувалося кілька разів. Голландці відкрили п'ятий материк ще в 1606 році, але не квапилися розкривати свою таємницю іншим країнам. Вони мали намір самостійно освоїти континент і навіть дали йому назву «Нова Голландія». Втім, офіційна дата відкриття Австралії – 1770 рік, а першою людиною, що ступила на її берег, вважається англійський мореплавець Д. Кук. А ось ще один приклад: архіпелаг Самоа, розташований у Тихому океані, відкривався тричі. Першим це зробив голландець Я. Роггевен у 1722 році, а за ним –

французи Л. Бугенвіль (1768) та Ж. Лаперуз (1787). Кожен з них був впевнений, що відкрив нові, невідомі острови.

Чукотська карта

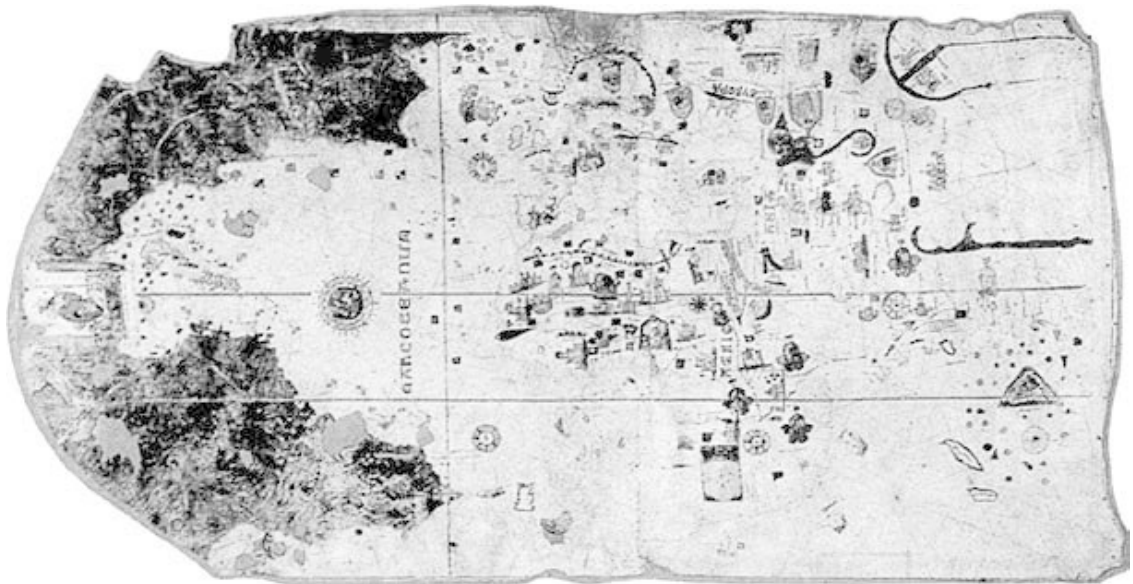
Колись дуже популярною була пісенька про те, що разом з географічними відкриттями є й географічні закриття. Жарти жартами, але такі випадки також траплялися. Географічні закриття – це здебільшого виправлення помилок, зроблених попередніми географами. Але не треба думати, що ті, хто були першими, недбайливо ставилися до своїх обов'язків. Зовсім ні, вони намагалися якомога точніше визначити координати нових островів, річок, заток. Проте зовсім невеликі помилки в обчисленні могли призвести до того, що один і той самий острів раптово опинявся відразу у двох місцях. Саме так, скажімо, сталося з островами Гангес – іспанці відкрили їх у XVII столітті і дали їм назви Ідху, Бонін та Волькано, а на зворотному шляху не впізнали їх і назвали вдруге. До речі, ця помилка була виправлена лише в 1965 році.

Ще 50 років тому на картах, що були видані у Великій Британії, біля деяких островів можна було побачити спеціальні позначки, що означали «положення сумнівне» чи «існування сумнівне».

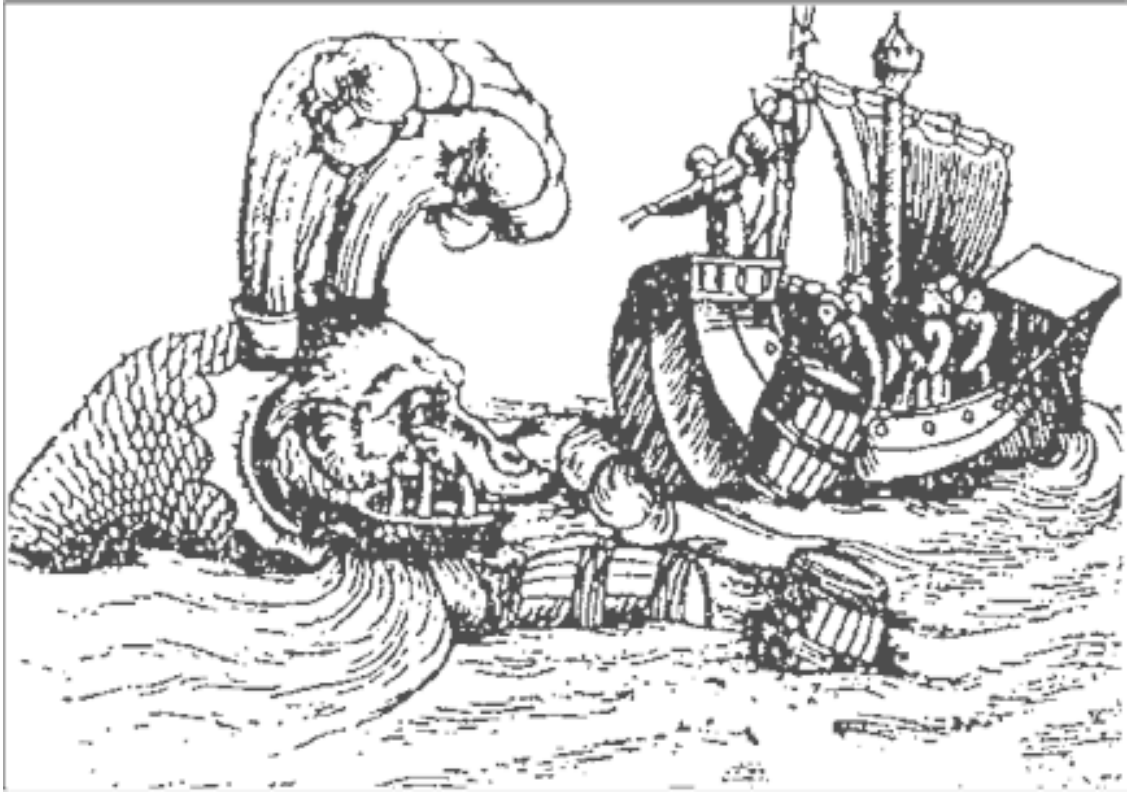
Звичайно ж, найбільше таких помилок трапляється поблизу берегів Антарктиди, оскільки там за острови нерідко мають... так, ви вже здогадалися – айсберги. Деякі з них велетенські за розміром. Наприклад, у 1951 році на півдні Тихого океану було знайдено крижаний острів 97 км завширшки та 335 км завдовжки (трохи більше за Вірменію!). А якщо ви порівняєте сучасну берегову лінію Антарктиди з тією, що зображена її відкривачами, ви будете дуже здивовані: деякі бухти, миси і навіть цілі гори просто зникли з сучасних мап! Внаслідок потепління величезні масиви льодовиків сповзають до океану й утворюють все нові й нові айсберги.

Ще однією причиною географічних закриттів є зникнення географічних об'єктів. Обличчя Землі постійно змінюється: там, де колись шуміли морські хвилі, зараз здіймаються гори. Річки протягом століть прокладають нові русла, на місці родючих земель виникають пустелі... Щоправда, більшість змін відбувається дуже повільно, майже непомітно для людського ока. Знаменитий Ніагарський водоспад щороку «з'їдає» від 70 до 90 см скелі, з якої він падає. За час свого існування водоспад віддалився від місця свого виникнення більш ніж на 10 км. Якщо він просуватиметься з такою швидкістю, то приблизно за 20 тисяч років досягне озера Ері, а потім перестане існувати.

Людство почало відкривати Землю багато тисячоліть тому. І на цьому шляху пройшло декілька етапів. Уявіть собі ті часи, коли людина тільки-но почала відрізнятися від тварин. Первісні племена мали власну «територію», яка була добре відома всім членам роду. Але сприймали вони її зовсім не так, як ми зараз. Скелі були місцем, де можна сховатися від хижаків та знайти каміння для виготовлення знарядь праці. Ліси та степи – мисливськими угіддями та місцем, де можна зібрати їстівні ягоди, горіхи та коріння.

Морська карта 1500 року

Напад морського чудовиська на корабель

Першими у світі шляхами були річки. У середніх широтах ними можна було подорожувати і влітку – на плотах та човнах, і взимку, коли крига вкривала їх. Цікаво, що в деяких первісних племен, що оселялися поблизу великих річок, не було уявлення про чотири сторони світу. Вони спочатку розрізняли лише дві: за течією або проти течії. Перші в історії людства експедиції рушали вздовж річок. Скажімо, давні єгиптяни, про яких ми розповімо в одному з подальших нарисів, здавна мріяли відшукати виток Нілу – місце, де, за їхніми уявленнями, жили боги.

Минали століття, люди поступово розширювали свої уявлення про навколишній світ, вони почали приручати тварин, які могли рухатися набагато швидше за пішохода. Стали можливими подорожі на далекі відстані. Для розведення деяких тварин потрібно було весь час пересуватися з місця на місце, і кочові народи постійно мандрували в пошуках пасовищ.

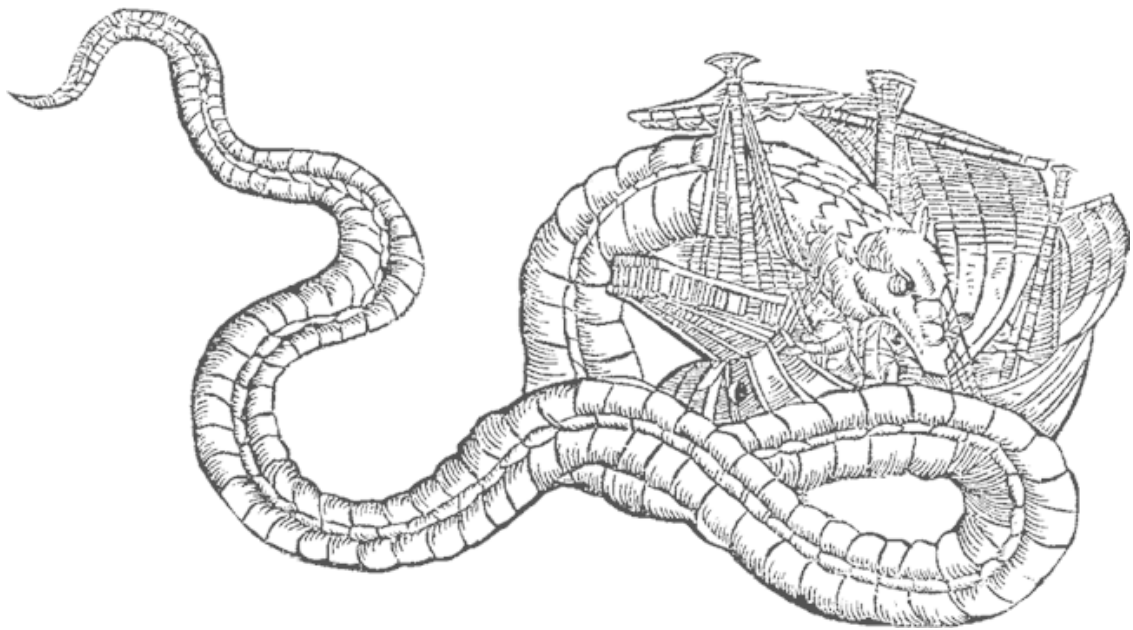
Щоб усвідомити масштаби географічних уявлень народів, життя яких залежало від полювання, наведемо лише один приклад. Американські індіанці, полюючи на бізонів, за мисливський сезон проходили понад дві тисячі кілометрів! На цьому довгому шляху вони б неодмінно заблукали, якби не мали ніяких орієнтирів. Історики встановили, що мисливці користувалися мапами, які були нанесені на бересту або оленячу шкіру. До речі, подібні мапи були відомі й мешканцям Сибіру та Далекого Сходу. Вони були напрочуд точними і давали змогу легко орієнтуватися на місцевості.

Торгові стосунки були ще однією можливістю дізнатися про нові землі та моря. Скажімо, в давньогрецьких полісах можна було купити товари не тільки з островів Середземного моря, але й з Єгипту, Скіфії, навіть з далекої Лівії. Історія знає багато прикладів того, як міста ставали відомими завдяки майстерності місцевих мешканців. Толедські клинки, венеціанське скло, паризькі модні сукні – все це було відомо навіть тим, хто жодного разу не пускався в

мандри... А купці нерідко були справжніми першопрохідниками. У пошуках нових товарів та ринків вони влаштовували на власні кошти експедиції, тісно спілкувалися з тими, хто бував у далеких краях, складали власні мапи...

Подальший розвиток географії тісно пов'язаний з військовими походами. Під час розквіту могутніх держав дуже часто виникала необхідність у нових землях для вирощування культурних рослин, у різноманітних корисних копалинах... Ті країни, де кількість родовищ була великою, швидше розвивалися і вели широку торгівлю з іншими державами. Звичайно ж, родовища поступово вичерпувалися. Окрім того, землеробство було ще недосконалим, тому землі з кожним роком давали все менший врожай. Тому необхідно було шукати ще не зайняті території або починати війну з сусідами, щоб знов отримати доступ до сировини та родючих земель. Більш слабкі племена, зазнавши поразки, часто були змушені шукати собі нове місце під сонцем. Найближчі землі були зайняті, тому їм доводилося долати величезні відстані, перш ніж вони знаходили нову батьківщину.

З плином часу залишалося все менше незайнятих територій, поступово визначалися кордони між державами. На Землі виникло кілька осередків цивілізації, які мали власні уявлення про світ. Якщо ви поглянете на мапи, зроблені приблизно в той самий час в різних країнах, то побачите, що в центрі розміщувалися найбільш досліджені землі, далі були зображені сусідні країни, а решта території землі та океану залишалася поза увагою картографів. Коли не було точних відомостей, їх часто замінювали різноманітні міфи та легенди. Невідомі країни здавалися чимось таким несхожим на батьківщину, що їх охоче «населляли» чудовиськами та різними дивницями.

Так уявляли морського змія

Епоха Великих географічних відкриттів (кінець XV – початок XVII століття) стала важливим етапом у географії. До цього часу європейцям було відомо близько однієї чверті Землі. Індія, Японія, Китай здавалися майже міфічними країнами, а про обидві Америки, Австралію та Антарктиду й зовсім було невідомо. Втім, навіть після того як ці континенти було відкрито, їхні внутрішні області довгий час залишалися нерозвіданими. Потрібні були сотні експедицій, зусиллями яких у XIX столітті поняття *terra incognita* – «невідома земля» – стало лише екзотичним висловом.

Згідно з легендою, праотець чеського народу Чех у V столітті привів своє плем'я до прекрасної долини з лісами та гаями, з луками та нивами. Навкруги здіймалися гори. Чех зійшов на пагорб Ржип і благословив свій народ: «Будете жити в достатку, а гори стануть вам охороною».

У цій книжці ви зустрінетесь із видатними мандрівниками, чийі імена золотими літерами вписані в історію людства. Бартоломеу Діаш, Христофор Колумб, Фернан Магеллан, Девід Лівінгстон, Петро Петрович Семенов-Тян-Шанський, Микола Михайлович Пржевальський – ці імена відомі кожній обізнаній людині в усьому світі. Але не слід забувати, що поруч з цими великими людьми працювало безліч тих, чийі імена залишилися невідомими. Учасники кругосвітніх подорожей, картографи та художники, носії та мисливці... Всі ці люди також мають пишатися своїм внеском у велику справу дослідження нашої планети. Згадаємо їх непомітний подвиг і рушаймо в путь. На нас чекають невідомі епохи і далекі горизонти!

Розділ І Географічні відкриття Давнього світу та Середньовіччя

Географічні відкриття народів Близького Сходу

Фінікійці й таємниці двох океанів

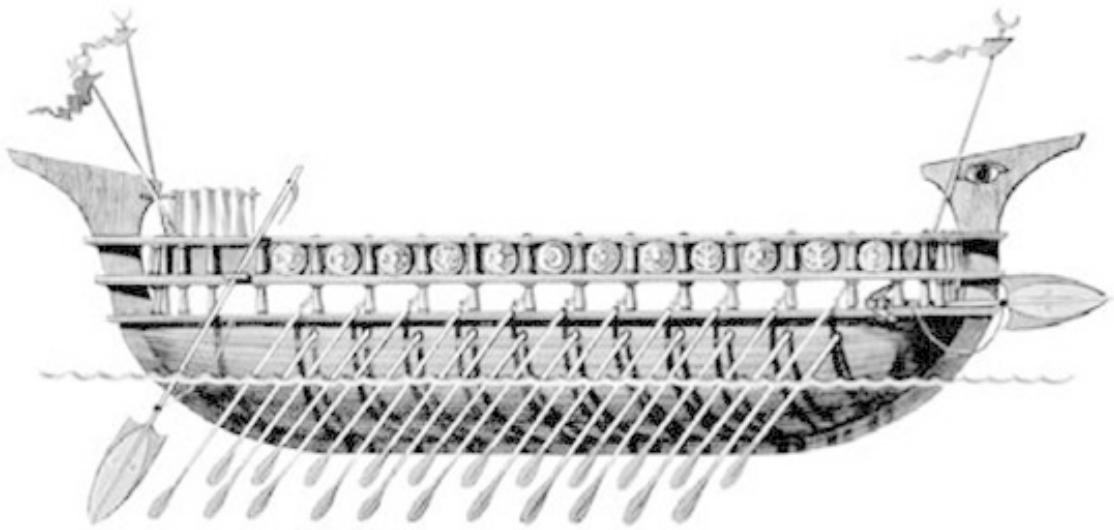
У давнину на східному березі Середземного моря жив працьовитий і підприємливий народ – фінікійці. Так їх називають завдяки грекам, самі ж вони називали себе хананеями, а свою землю Ханааном. Фінікійців відносять до північно-західної групи семітських племен, і за походженням і мовою вони дуже близькі до євреїв.

Ханаан був країною гористою, тому земель, придатних для обробки, не вистачало. Проте фінікійці знайшли вихід – вони тягали землю на схили гір вручну, в кошиках, і на збудованих таким чином терасах садили рослини. Але навіть це не рятувало винахідливих синів Ханаана від голоду – зростала кількість населення, і фінікійці все більше й більше залежали від моря. Вони вміли робити човни зі стовбурів кедрів, тому могли ловити рибу, хоча далеко від берега не відпливали. Але справжніми мореплавцями фінікійці стали, коли навчилися будувати невеликі міцні кораблі і вирушили в сусідні країни. Нинішні історики часто називають хананеїв наймайстернішими мореплавцями давнини. Але питання про те, як далеко плавали їхні кораблі, досі залишається відкритим.

У морях двох океанів

Прямуючи вздовж берегів Ханаана на південь, мореплавці потрапили в гирло Нілу. Так вони почали торгувати з Єгиптом. Ця торгівля була вигідна обом сторонам. Вино й оливкове масло – те, чим багата була Фінікія завдяки наполегливій праці хліборобів, – єгиптяни купували охоче. Був і «живий товар» – раби, що в ті часи нікого не бентежило.

Фінікійський торговельний корабель

Ханаан торгував не тільки з Єгиптом. Фінікійські каравани йшли в Межиріччя і сусідні маленькі держави в Сирії і Палестині. До того ж єгиптяни повідали фінікійцям, що за пустелею на схід від Нілу знаходиться «Велике зелене море». (Саме воно за іронією долі тепер іменується Червоним. Його нинішню назву дано, ймовірно, тому, що в далекі періоди його води набували червонуватого кольору завдяки мікроскопічним водоростям *Trichodesmium erythraeum*.)

Очеретяні човни, які вміли будувати жителі долини Нілу, не витримували ніякої конкуренції з фінікійськими суднами – в Єгипті не росли дерева, з товстих прямих стовбурів яких можна було б побудувати справжні кораблі. Але особливо бажаним товаром став кедр, за який єгиптяни платили чужоземцям золотом.

«Велике зелене море» з Нілом з'єднував довгий канал. Фінікійці скористалися ним і увійшли в невідомі води. Незабаром вони зрозуміли, що «Велике зелене море» веде в океан. На східному березі моря фінікійці торгували з жителями Аравії, які привозили з Індії алмази, прянощі і чорне дерево. Збереглися свідчення, що для єгиптян сини Ханаана ходили навіть в загадкову країну Пунт (про ці експедиції ми розповімо далі).

В Іспанії можна було розжитися сріблом. Існує такий переказ: одного разу фінікійці виторгували стільки срібла, що їхні кораблі не могли підняти його на борт. Тоді купці вивантажили всі товари, які коштували дешевше срібла. Але все одно дорогоцінного металу залишалося ще багато. Винахідливі торговці все-таки знайшли вихід: вони викинули якорі своїх кораблів і зробили нові – срібні.

Подорожі фінікійців не обмежувалися Індійським океаном. Плаваючи Середземним морем, вони обігнули Малу Азію і опинилися в іншому морі – Егейському. Жителі островів із задоволенням купували у заморських гостей залізні вироби і яскраві тканини, але виявилися дуже наївними, чим скористалися фінікійські моряки – вони заманювали нещасних на кораблі, а потім продавали в рабство на невільничих ринках Сходу. Звичайно, незабаром фінікійці в

Егейському морі зажили погані слави, але саме у них греки навчилися мистецтву будувати кораблі й орієнтуватися за зірками.

Фінікійські мореплавці просуваються все далі й далі на захід. Вони дісталися Балеарських островів, а потім до Іспанії – «Країни Мороку», як вони її називали (Іспанія знаходиться на захід від Фінікії, тобто в тій стороні, де заходить сонце).

Обігнувши Іспанію, фінікійці побачили, що вона відділяється від Африки вузькою протокою, по обидва боки якої підносяться гострі скелі. Саме через ці «ворота», вирішили вони, і спускається, завершивши денний шлях, бог променистого сонця Мелькарт. Тому фінікійці назвали скелі Стовпами Мелькарта. Стародавні греки знали їх як Стовпи Геракла.

Фінікійське блюдо

Зараз ці скелі на протилежних берегах Гібралтарської протоки біля виходу в Атлантичний океан називаються Гібралтар і Сеута. А висловлювання «Геркулесові стовпи» («Стовпи Геракла») стало прозивним і означає межа чогось, крайню точку.

На «краю землі» фінікійці заснували близько 1104 року до н. е. колонію Гадір – сучасний Кадіс. З Гадіра фінікійські мореплавці плавали на південь, вздовж західного узбережжя Африки, і на північ, уздовж берегів Іспанії. Їхні кораблі дійшли до «островів», які фінікійці назвали Кассітеридами, або Олов'яними. Тут вони купували олово, необхідне для виплавки бронзи. Вважається, що це були берега півострова Бретань, де в давнину були поклади цього металу.

А ще далі лежали землі, багаті «золотом півночі» – на березі холодного Балтійського моря відважні моряки міняли свої товари на шматки бурштину.

Звичайно, Гадір був не єдиною фінікійською колонією. Близько 1100 року до н. е. в Північній Африці поблизу мису Аполлона і західного рукава річки Баградаса була заснована Утіка. Приблизно тоді ж на карті світу з'явилися Гадрумет і Лептіс, розташовані на східному узбережжі Тунісу, Гіппон на території сучасного Алжиру і Лікс на атлантичному узбережжі сучасного Марокко. Але найвідомішою колонією фінікійців став легендарний Карфаген.

Подорожуючи на захід уздовж узбережжя Африки, вони виявили велику затоку. Піщана мілина в глибині затоки утворила природну гавань. Місце було дуже зручним, тому тут багато разів зупинялися купці з фінікійського міста Тіра. Тут згодом і побудували велике місто, яке стало центром величезної держави, що існувала в VII–II століттях до н. е.

Фінікія і фінікійські колонії

Те, що Карфаген був заснований вихідцями з Тіра – науковий факт. Але кому саме належить ця честь? Античні автори говорять, що чи то в 826-му, чи то в 814 році до н. е. до берега Туніської затоки підійшли кораблі жінки на ім'я Елісса. Також вона відома під ім'ям Дідони. В одному грецькому словнику ім'я Дідона перекладається з фінікійського як «блукаюча» (πλανητις). Згідно з Вергілієм¹, Дідона втікла сюди після того, як її брат Пігмаліон – цар Тіра – убив її чоловіка Сіхея, щоб заволодіти його багатствами.

¹ Публій Вергілій Марон (70–19 рр. до н. е.) – знаменитий давньоримський поет, автор «Енеїди».

Еліса-Дідона біля вітара

В околицях майбутнього Карфагена жили лівійські племена. До представників одного з них – Гіарбу – і звернулася, за переказами, Дідона. «Мої супутники стомлені довгим плаванням, – сказала вона. – Їм треба зібратися з силами, перш ніж вирушити в дорогу». Дідона готова була купити стільки землі, скільки може охопити бичача шкура. Гіарб погодився – подумаєш, яка дрібниця! Але Елісса-Дідона перехитрила його. Вона веліла розрізати шкуру на тонкі смужки. Розтягнувши їх на пагорбі, фінікійці окреслили місце, цілком достатнє для побудови фортеці. Договір є договір, і вражений Гіарб віддав цю землю Дідоні. Пагорб і цитадель на ньому називалися відтоді Бірса – «шкура». На цьому пагорбі колоністи знайшли кінську голову і визнали це щасливим знаком. Тому на карфагенських монетах часто зображувався кінь – символ могутності Карфагена.

Цариця Елісса через кілька років наклала на себе руки. Вергілій розповідає романтичну історію: Дідона зійшла на вогнище через нещасливе кохання до троянця Енея, який кинув її, щоб продовжити свій шлях. А римський історик Юстин, що жив приблизно в III столітті, пише, що цариця загинула через домагання Гіарба. Він вимагав її руки, а в разі відмови погрожував чужинцям війною. Загнана в кут, нещасна Дідона кинулась на меч.

А Карфаген (по-фінікійськи «Карт-Хадашт» – «Нове місто») з часом здобув величезний вплив. У VIII столітті до н. е. Фінікія була захоплена Ассирією, а в 538 році до н. е. перейшла під владу персів. Потім фінікійські колонії Західного Середземномор'я отримали незалежність і об'єдналися під егідою Карфагена.

Міфічні часи, коли влада фінікійців обмежувалася межами Бірси, були давно забуті. Карфаген захопив і приєднав до своїх володінь берега Африки, населені дикими племенами. Згодом карфагеняни не тільки зупинили грецьку колонізацію, а й відібрали у греків західну частину Сицилії. Корсика, Сардинія і Мальта також дісталися Карфагену. Пунійці (так римляни називали фінікійців – жителів північно-африканських колоній, хоча, по суті, етнічний склад карфагенян був на той час уже досить строкатим) прибрали до рук Балеарські острови, а в Іспанії підкорили більш ранню фінікійську колонію – Гадір. І все це на очах могутнього Риму!

Карфаген заважав Риму встановити контроль над Середземним морем. У ході Першої (264–241 рр. до н. е.) і Другої (218–201 рр. до н. е.) Пунічних воєн Рим сильно потіснив суперника. І тим не менше, римський політик Катон Старший² закінчував кожен свій виступ у сенаті словами: «Карфаген повинен бути зруйнований!» Мрія Катона збулася через три роки після його смерті – у 146 році до н. е., коли в ході Третьої Пунічної війни римський полководець Сципіон Еміліан захопив Карфаген. «Вогонь спалював все і перекидався з будинку на будинок, а люди розбирали будівлі не поступово, а, навалюючись усі разом, обрушували їх. Від цього гуркіт ще більш посилювався, і всі разом з камінням вивалювалися на середину вулиць, упереміш і мертві і живі, в більшості люди похилого віку, жінки і діти, які ховались в затишних місцях будинків; одні поранені, інші напівголі, вони моторошно кричали.

Інші ж, що скидалися й падали з такої висоти разом з камінням і палаючими балками, відчували великі страждання, ламаючи кістки і розбиваючись на смерть. Але цим їх муки не кінчалися; збирачі каменів... розчищали дорогу для воїнів, що йшли далі, одні – топірцями і бойовими сокирами, другі – вістрями гаків скидаючи і мертвих, і ще живих в ями, тягнучи їх і перевертаючи залізом, як колоди і каміння.

Люди, наче сміття, заповнювали рови... Коні на скаку розбивали їм обличчя і черепи, не тому, що вершники цього хотіли, але через поспіх. З цієї ж причини так робили і збирачі каменів; труднощі війни, впевненість в близькій перемозі, швидке пересування військ, військові центуріони, що пробігали повз зі своїми загонами, змінюючи один одного, – все це робило

---

² Марк Порцій Катон Старший (234–149 рр. до н. е.) – давньоримський полководець, державний діяч і письменник.

всіх божевільними і байдужими до того, що вони бачили», – писав давньоримський історик Аппіан Александрійський. Шість днів йшли бої на вулицях Карфагена. Місто було спалене і зруйноване. Римляни зорали його територію плугом і засіяли сіллю на знак того, що тут ніхто ніколи не повинен селитися.

Минуло трохи більше ста років, і римляни вирішили заснувати на місці Карфагена колонію. Її назвали «Colonia Julia Carthago» («карфагенська колонія Юлія») на честь Юлія Цезаря. Римські інженери зрівняли вершину Бірси і побудували храми та громадські будівлі. Через деякий час місто знову потопало у розкоші, але це був вже зовсім інший Карфаген. Колишній – міфічний і реальний – загинув назавжди.

Фінікійці в Новому Світі?

Звичайно, стародавня історія сповнена загадок. Але досі ми говорили про факти, яким учені здатні дати оцінку: цариця Дідона – персонаж швидше міфічний, ніж реальний, а країна Пунт, найімовірніше, берег сучасного Сомалі. Але трапляються й важчі загадки. Ось одна з них: чи побували жителі Карфагена в Америці? Сліди присутності пунійців у прибережних водах Атлантики дійсно є. У 1749 році на одному з Азорських островів – Корву – було знайдено глечик з карфагенськими монетами 330–320 років до н. е. Але чи просунулися відважні мореплавці далі на захід?

У пресі та науково-популярній літературі раз у раз з'являються розповіді про те, як якийсь небудь дослідник знайшов незаперечні докази перебування фінікійців у Новому Світі. До цих свідчень – написам та речам – вчені ставляться скептично. Їх упередження цілком зрозуміле: кожен раз повторюється та сама історія – «незаперечні докази» виявляються виготовленими руками шахраїв.

Переклад тексту «Бразильського каменя», зроблений Сайрусом Гордоном: «Ми – сини Ханаана з Сідона, міста царя. Торгові справи завели нас на цей далекий берег, в край гір. На 19 році (правління Хірама, нашого могутнього царя) ми принесли в жертву великим богам і богиням юнака. Ми відпливли з Езіон-Гебера в Червоне море і вирушили в подорож на 10 суднах. Два роки всі разом ми пливли по морю навколо землі Хам (Африка), але були розлучені рукою Ваала (штормом) – і вже не стало з нами наших товаришів. І так ми потрапили сюди, 12 чоловіків і три жінки, на... берег, який підкорився мені, адміралу. Нехай сприяють нам великі боги і богині!»

Наведемо кілька прикладів. У 1869 році на березі річки Онондага в штаті Нью-Йорк відкопали величезну кам'яну статую з напівстертим фінікійським написом. Однак незабаром з'ясувалося, що це підробка. Не викликав довіри і інший артефакт – плита з фінікійськими письментами, знайдена в 1874-му в Параїбі на території Бразилії. Пройшов рік і знову сенсація: в тому ж Параїбі виявили нібито справжній фінікійський напис! За його справжність поручився наївний директор Національного музею у Ріо-де-Жанейро – доктор Владислав Нетто. Напис розповідає, що кілька людей врятувалися під час загибелі Карфагена і переправилися через океан. Деякі з них, у тому числі предводитель, загинули, а автори цього послання живі, але їх підстерігає смерть через нестерпну спеку. Звичайно, доктор Нетто ніякого відношення до підробки не мав – просто, мабуть, був романтиком і дуже хотів вірити, що знахідка – оригінал. Але через кілька років інший учений, один із кращих знавців фінікійської писемності, німецький професор Літтман побачив факсиміле цього напису. З'ясувалося, що нічого нового немає під сонцем: це був дещо змінений варіант першої фальшивки з Параїба.

Але на цьому історія «Бразильського каменя» не закінчується. Наступний варіант напису з Параїба став відомим майже через сто років. Копію чергового «незаперечного доказу»

виявили в старих паперах американського репортера Вільберформа Імса, на той час вже покійного. Історик з університету Брандейса в США, професор Сайрус Гордон, прочитав послання фінікійців, датував його VI століттям до н. е. і зробив новий переклад.

Висновки Гордона спростував професор з Гарвардського університету Френк М. Крос. Він зауважив, що букви, якими зроблено напис, належать до різних періодів історії Фінікії й не можуть співіснувати в рамках одного тексту, якщо, звичайно, він не підроблений. Аромат таємниці розвіявся.

Ближній Схід часто називають колискою найрозвиненіших цивілізацій. І справді – саме тут виникло славнозвісне Шумерське царство, тут народилася давньоєгипетська культура, тут існувала безліч дрібних та великих держав – а отже, ці землі були одними з тих, що людство розвідало ще в сиву давнину.

Географічні надбання єгиптян

Повернімось на кілька тисячоліть назад, щоб дізнатися про географічні надбання давніх єгиптян. Більшість їхніх подорожей була пов'язана з Нілом – найдовшою у світі річкою, завдяки якій єгиптяни мали можливість подорожувати на дуже далекі відстані. До своєї «дихаючої річки» Хамі (саме так називали Ніл мешканці Давнього Єгипту) єгиптяни ставилися з надзвичайною повагою. І це не дивно: країну з трьох боків оточували пустелі: Нубійська, Лівійська та Аравійська. Вузенька смуга родючої землі, нанесена водами Нілу, була чи не єдиним місцем, де люди могли вижити. До речі, малюнок на одному з саркофагів, який датується приблизно XVIII століттям до н. е., являє собою одну з перших карт Нілу. Він доводить, що єгиптяни дослідили понад 2000 км цієї річки.

У давнину Єгипет мав назву Та Кемет, що в перекладі означає «Чорна земля». До речі, єгипетські назви відрізнялися надзвичайною образністю. Невідомі автори залишили описання «Великої чорноти» – системи гірко-солоних озер, до яких належать Тімсах, Велике Гірке озеро та Мале Гірке озеро.

Папірусне судно стародавніх єгиптян

Про відкриття земель мешканцями Давнього Єгипту вчені дізналися порівняно недавно, після того як були ретельно вивчені ієрогліфічні пам'ятки на різноманітних будівлях, папірусі та табличках зі слонової кістки. Звичайно ж, ці документи аж ніяк не нагадували підручники географії, тому інформацію доводилося збирати по крихтах. Скажімо, з повідомлення про перемогу над кочовиками вчені дізналися, що у XXIX столітті до н. е. єгиптяни досягли Суецького перешийка.

Більшість відомостей, що дійшли до нашого часу, містять суто практичну інформацію, яку можна використовувати в господарських або військових цілях. Скажімо, текст донесення

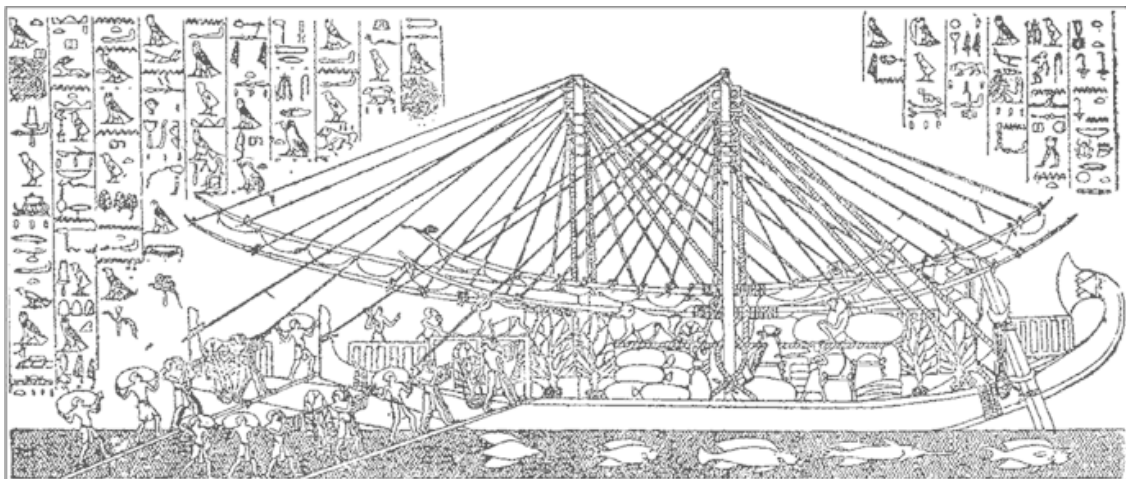

про військову експедицію в синайських пустелях містить багато цікавої інформації про мережу ваді – русел річок, що заповнюються водою тільки під час дощів, та родовища корисних копалин. Мідь, малахіт та бірюза були для єгиптян дуже важливою сировиною, тому пошуки нових родовищ стали для них головною справою і контролювалися безпосередньо фараонами та жерцями. А система ваді давала війську можливість непомітно робити великі переходи і раптово атакувати ворога.

Єгиптяни були вмілими корабелями. Побудовані ними кораблі виходили в Середземне море. Однією з перших задокументованих морських подорожей є та, що відбулася у XXVII столітті до н. е., коли з міста Бібла до Єгипту було доправлено сорок суден, навантажених кедровими стовбурами.

Подорожі до далеких країн єгиптяни вважали чимось жахливим. За їхніми віруваннями, якщо мандрівник помирає на чужині, він ризикував своєю душою, позаяк без певних ритуалів вона не могла увійти в потойбічний світ.

Однією з найвідоміших давньоєгипетських експедицій є подорож мандрівника на ім'я Ханну, що розпочалася за часів правління фараона Сакуре, у 2750 році до н. е. Він вирушив у мандрівку за наказом фараона, якому заманулося, щоб Ханну привіз йому з далекого Пунту екзотичні пахощі. Експедиція Ханну вийшла з Коптоса, перевалила через височину, що простягається на схід від Нілу, перетнула пустелю і вийшла до Косейра, порту на узбережжі Червоного моря. Звідси Ханну вирушив у країну Пуоні, чи Пунт. Так давні єгиптяни називали землі, що включали частини сучасної Абіссинії, Сомалі й узбережжя Аравії. Коли Ханну повернувся зі своєї подорожі, він здобув загальне визнання і славу, оскільки його кораблі (зворотний шлях до Єгипту лежав через море) привезли для фараона багато коштовного каміння, яке згодом пішло на оздоблення храмів. Він велів викарбувати на великій скелі своє ім'я й описання очолюваної ним експедиції. Там є рядки: «Така справа була зроблена вперше відтоді, як існують фараони...»

Завантаження суден для експедиції Хатшепсут. Давньоєгипетський барельєф

Після цього випадку Пунт став жаданою метою для багатьох мандрівників, але труднощі подорожі до цієї землі виявилися такими великими, що більшість купців були змушені повернутися до Єгипту ні з чим.

Близько 1530 року до н. е. фараон Тутмос I подолав Сирію й вийшов до верхів'я Євфрату, де була розташована «Земля Двох Річок» – добре відоме нам з історії Межиріччя. На честь свого

походу фараон наказав викарбувати на скелі напис з описом Євфрату. Цікаво, що єгиптяни вперше побачили річку, яка протікала в напрямку, протилежному Нілу, тому в наскальному написі її назвали «Переверненою водою».

Стародавня вавилонська карта світу. Вавилон – у центрі

Наступна велика морська експедиція до Священної Землі пов'язана з ім'ям цариці Хатшепсут. За кілька століть подорож Ханну була призабута, тому в 1517 році до н. е. мандрівники відкрили шлях до Пунту заново. У Дер-ель-Бахар'ї на стіні храму зберігся напис, який перелічує привезені товари: «Кораблі були навантажені чудесними товарами країни Пунт: дорогоцінним лісом, купами запашних смол, свіжими запашними деревами, чорним деревом, виробами зі слонової кістки в оправі зі щирого золота з країни Аму, запашним деревом, хезитським деревом, ахемськими пахощами, священною смолою, фарбою для очей, собакоподібними мавпами, довгохвостими мавпами, борзими собаками, шкірами леопардів і тубільцями з їхніми дітьми. Ніколи ще відтоді, як існує світ, жоден фараон не одержував таких підношень».

Таким уявляли світ давні вавилоняни

Ще одним напрямком, який дуже цікавив єгиптян, був Північний Схід. Вони підтримували торговельні стосунки з островом Крит та загадковою країною Рутену, про яку майже не збереглося згадок. Можливо, єгиптяни називали так одну з відомих нам держав, але що криється за цим словом – остаточно не з'ясовано. Крім того, відомо, що вони неодноразово проходили до Лівійської пустелі, торгували з племенами, що мешкали в оазисах. Втім, у ті часи, коли Єгипет був сильною державою, він не дуже церемонився з сусідами і часто влаштовував військові походи до Лівії, головною метою яких було захоплення худоби (один з таких походів дав фараону понад 800 тисяч голів).

Шумери, які мешкали в Межиріччі, були ще одним великим осередком культури. Вони мали власні уявлення про світ. На давніх шумерських мапах Земля зображена у вигляді зовсім круглого диска, який перетинає річка Євфрат. На малюнку добре видно, що Євфрат тече з гір і впадає до океану, який з усіх боків оточує землю. В океані розташовано сім островів правильної трикутної форми. Окрім Межиріччя (його столиця, Вавилон, зображена в центрі мапи), шумери показали розташування ще двох держав – Ассирії та Урарту.

Шумерів вважають також відкривачами Аравійського моря, Оманської затоки та південно-західного узбережжя Азії. Втім, деякі вчені впевнені, що на першість у цьому питанні претендують скоріше хараппанці.

Великі експедиції шумерської цивілізації, як і єгипетської, були пов'язані із торгівлею та війнами. Після 2316 року до н. е., коли Межиріччя об'єднав Саргон I Великий Аккадський, його територія почала швидко зростати. Близько 2312 року до н. е. Саргон вирушив у перший військовий похід до Середземного моря, яке в документах того часу називалося Верхнім морем заходу. Його офіційною метою була безпека караванних шляхів, але насправді правителя більше цікавило багатство північних країн. Підкоривши нові землі, Саргон заснував для себе нову столицю – Аккад, завдяки якій і дістав своє прізвисько. За своє життя Саргон особисто брав участь у 34 битвах, він підкорив численні племена й народи. Внаслідок його

діяльності утворилася величезна імперія. На півночі її природним кордоном було Анатолійське плоскогір'я, на сході – хребет Загрос, на південному сході – Перська затока, а на північному заході – Середземне море. За уявленнями Саргона, він підкорив увесь світ, «від місця, де сходять Сонце, до місця, де воно сідає». Втім, уже його нащадки довели, що світ набагато більший, і їхні експедиції (також здебільшого військові) відсунули його межі ще далі – до Чорного моря...

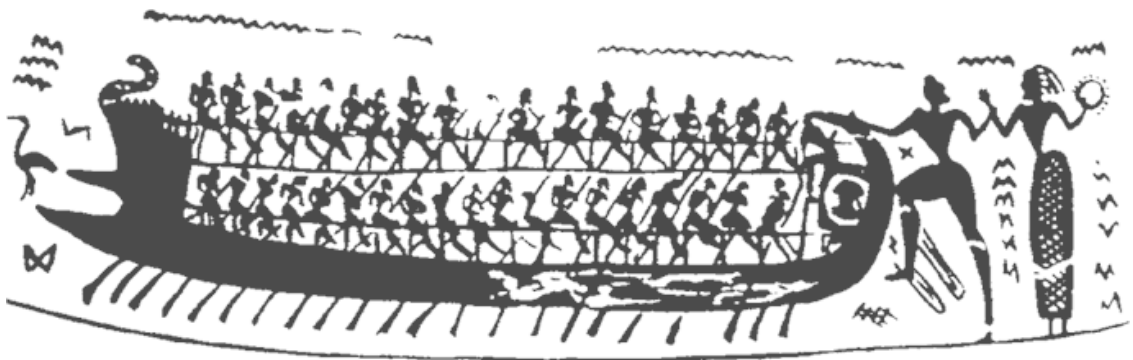
Мореполавці чарівної Еллади

Давньогрецька цивілізація зробила такий величезний внесок у відкриття нашої планети, що його важко переоцінити. Хоча грецькі географічні відкриття були зроблені переважно в Європі, проте саме давньогрецькі вчені, об'єднавши досягнення Сходу і Заходу, зуміли не тільки передати нащадкам живу мудрість тисячоліть, але й розробити кілька важливих теорій. Серед найважливіших досягнень давніх греків – вчення про сферичність Землі та теорія єдності Світового океану. До виникнення цих теорій греки уявляли собі землю у вигляді плоского диска, в центрі якого міститься Середземне море, а навколо нього розташовані всі країни світу.

Чи знаєте ви, що саме давньогрецькі вчені дали назву частинам світу? В античній літературі вперше зустрічаються слова «Європа», «Азія» та «Африка».

Уперше досить точно діаметр земної кулі визначив Ератосфен на основі простого експерименту. Він підрахував різницю висоти Сонця в містах Сіена й Александрія, що лежали на одній полуденній лінії. Знаючи відстань між двома містами, він за допомогою геометричних розрахунків отримав діаметр Землі. Обчислена довжина діаметра Землі відрізнялася від реальної лише на 75 км.

Але стривайте... Яким чином греки, які не мали у своєму розпорядженні ані літаків, ані космічних кораблів, довели, що Земля – це куля? І хто першим здогадався про це? Відповісти на перше питання набагато легше, ніж на друге, оскільки праці багатьох античних вчених були втрачені. Найвірогідніше, ідею про те, що Земля має форму кулі, першим висунув філософ Парменід із міста Елеї, який мешкав у V столітті до н. е., хоча її автором часто вважають Піфагора, який жив у Греції майже століттям раніше. Докази цієї теорії історики відшукали в роботах кількох вчених – Евдокса Кнідського, Геракліта, Арістотеля. Аргументи на користь кулястості Землі були доволі прості та водночас і переконливі. По-перше, під час затемнення Земля кидає на Місяць круглу тінь. По-друге, коли людина сходить на високу гору, горизонт розширюється, але залишається також круглим. Нарешті, сузір'я та зірки змінюють своє розташування під час пересування спостерігача на південь чи північ. Цікаво, що давньогрецькі моряки здавна помітили, що коли корабель наближається до гавані з боку відкритого моря, то спочатку видно його щогли і тільки потім над хвилями підіймається корпус судна. Цей наочний доказ кулястості Землі був пізніше використаний багатьма філософами та вченими.

Грецький корабель. Малюнок на вазі VIII ст. до н. е.

У II столітті до н. е. давньогрецькі вчені ввели поняття географічної широти і довготи. На мапах того часу зображена сітка паралелей і меридіанів. Античні вчені, крім того, зуміли про-

стежити залежність зміни поверхні Землі в результаті дії води і внутрішніх сил Землі, особливо вулканічних процесів. Ці ідеї пізніше стали основою теорій, що пояснювали виникнення гірських порід.

Страбон подорожував майже все життя, тому міг з гордістю сказати про себе: «Сам я подорожував на захід від Вірменії аж до областей Тірренії (Етрурії), що лежать проти острова Сардинії, і на південь – від Евксинського Понта до кордонів Ефіопії. Серед інших географів, мабуть, не знайдеться нікого, хто б об'їхав більше земель зі згаданих просторів, ніж я. Тому що ті, хто проникнув далі мене в західні райони, не діставалися до таких віддалених пунктів на сході, а ті, хто об'їздив більше місць у східних областях, поступаються мені щодо західних. Те саме можна сказати і стосовно країн, що лежать на півдні і півночі».

Своєрідним підсумком географічних знань античності стала «Географія» Страбона. Ця велика праця в 17 книгах містить, крім іншого, докладні описи Кавказу і Боспорського царства. «Географія» Страбона замислювалася як практичний посібник для полководців, мореплавців, торговців і тому містила численні побутові й історичні відомості. Втім Страбон не обмежився простим викладенням корисних відомостей про розвіданий на той час світ. Він також зробив припущення, що в невідомому океані між західним краєм Європи і Східною Азією ймовірно лежать кілька континентів і островів.

У II столітті Птолемей у праці, яка також мала назву «Географія», дав власне бачення географічних відомостей про світ. Птолемей включив до своєї книги карту світу і 16 областей Землі. Окрім того, вчений висловив припущення про центральне положення Землі у Всесвіті, яке стало пізніше основою геоцентричної системи світу.

Як і в інших країнах світу в період становлення географічної науки, у Давній Греції поряд із теоріями та відомостями, заснованими на відкриттях учених, мандрівників і купців, були поширені легенди та міфи. У деяких із них йшлося про невідомі чи зниклі країни (наприклад, Атлантиду або міфічну країну амазонок), інші розповідали про різних чудовиськ, які населяли незнані землі й моря.

Якщо подорожі континентом вважали чимось природним, хоча й небезпечним, то морські експедиції сприймали майже як поїздки до іншого світу. Не випадково один з давньогрецьких філософів дав життя крилатому вислову: «Люди поділяються на живих, мертвих та тих, хто плаває морем».

Перші згадки про далекі подорожі зустрічаються вже в грецьких міфах та літературних творах. Найдавнішим із них є міф про плавання аргонавтів до берегів Колхіди за золотим руном. Аргонавти вирушили в мандри з Фессалії, де їхній проводир Ясон повинен був стати законним царем Іолку. Легенда розповідає, що його батько був скинутий братом Пелієм, владу якого, за пророцтвом, повинен був відняти чоловік в одній сандалії. Щоб захистити Ясона від Пелія, батько таємно відправив його до кентавра Хірона, вихователя багатьох античних героїв. Досягши повноліття, Ясон вирішив повернутися в Іolk і заявити свої права на престол. На його шляху зустрілася богиня Гера, що перевтілилася у стару жінку й попросила героя перенести її через бурхливу річку. Ясон був добре вихований, тому виконав її прохання, але при цьому загубив у воді одну сандалію. Пророцтво збулося: чоловік в одній сандалії прибув в Іolk. Пелій із задоволенням стратив би племінника, але той з'явився під час релігійного свята, і вбивство могло не тільки позначитися на репутації царя, але й викликати гнів богів. Тому цар обіцяв Ясону трон в обмін на золоте руно. Чудодійна шкура барана з золотим хутром колись була

відвезена в Колхиду, причорноморську область, що розташована на території сучасної Абхазії. Шкура висіла на дереві, і її охороняв величезний змій, який ніколи не спав.

Відплиття аргонавтів. Малюнок на давньогрецькій вазі

Утім, справжні причини, з яких Ясон був вимушений вирушити до Колхиди, могли бути зовсім інші: греки часто мандрували за море в пошуках слави й багатства. В усякому разі, перед подорожжю Ясон запитав поради в дельфійського оракула й дістав відповідь: до Колхиди треба плисти морем. Прихильна до Ясона богиня Гера переконала групу фессалійських воїнів приєднатися до експедиції на кораблі «Арго», за що їх і прозвали аргонавтами. Команда, яку очолив Ясон, складалася виключно зі знаменитих героїв, кращих синів Еллади. До неї входили Кастор і Полідевк, поет Орфей і навіть великий герой стародавності Геракл. Разом вони перепливали сповнене всіляких див море, відвідали чудесні землі і перебороли безліч перешкод на шляху до Колхиди, де Медея, друга дочка царя, який там панував, закохалася в Ясона. Цар зненавидів греків, але приховав свої почуття від аргонавтів. Він навіть погодився віддати золоте руно Ясону. Але спочатку той повинен був виконати завдання, що неминуче привело б його до загибелі. З першого погляду, перед Ясоном стояло нескладне завдання: запрягти в ярмо вогнедишних биків, зорати ними поле і засіяти його. Втім, Медея попередила, що замість зерна поле буде засіяне зубами дракона, які миттєво проростуть із землі воїнами і герою доведеться перемогти їх.

Історики довго вважали золоте руно символом недосяжної мети, аж доки не дізналися про оригінальний спосіб видобування золота, яким користувалися в давнину народи Кавказу. Деякі гірські річки на своєму шляху перетинали золотоносні горизонти. Вода розмивала породу й несла із собою дрібненькі частинки золота. Отже, щоб «виловити» їх із води, дно таких річок вкривали баранячими шкурами, хутром догори. Пізніше їх діставали й вибирали з хутра крупинки золота.

За допомогою чарівного мистецтва Медеї Ясон виконав завдання царя всього за один день. Але цар Колхиди не мав наміру так легко віддати прибульцям золоте руно. Він вирішив раптово напасти на аргонавтів. Але Медея ще раз скористалася магією, щоб допомогти

аргонавтам, і вони поквапилися залишити Колхиду, взявши з собою і руно, і Медею, на якій Ясон обіцяв оженитися після повернення до Фессалії. Кінець цієї історії був печальним – Ясон помер у Коринфі, після того як гнилий уламок «Арго» упав йому на голову. Після смерті героя боги підняли корабель на небо і зробили його сузір'ям. Золоте руно також стало небесним світилом – це зодіакальне сузір'я Овен.

Ще одним свідченням на користь того, що греки вирушали в далекі плавання, є поеми «Одіссея» та «Іліада», написані Гомером десь у VII столітті до н. е. В них йдеться про події, які трапилися набагато раніше – у XIII столітті до н. е. З тих часів народи Давньої Еллади вже мали у своєму розпорядженні великий парусно-гребний флот (за розрахунками істориків, до нього входило понад 1000 кораблів).

Чи могли аргонавти й справді переплисти Чорне море на своїх кораблях? Так, це було цілком можливим! Адже проплив Тім Северин на парусно-гребному судні «Арго», що його побудували спеціально для цієї експедиції за старовинними технологіями, до берегів Грузії! Саме там у стародавні часи була країна племені колхів – Колхіда.

Переказ змісту поеми зайняв би забагато місця, тому краще запитайте цю книгу в бібліотеці. Деякі ж деталі дають можливість проілюструвати, яким чином вигадки перепліталися з реальними географічними відомостями, котрі Гомер включив до поеми.

Головним героєм «Одіссеї» є цар Ітаки на ім'я Одиссей, який після руйнування Трої вирішив повернутися на батьківщину, де на нього чекала дружина й маленький син. Його повернення розтягнулося на багато років, позаяк боги розгнівалися на нього й у різний спосіб заважали герою дістатися Ітаки.

Після страшної бурі, яка тривала дев'ять днів, кораблі потрапили до країни лотофагів (людей, які живилися лотосом). Населення зустріло прибульців миролюбно. Головною небезпекою було інше: кожен, хто скуштував солодко-медвяного лотоса, миттєво забував і батьківщину, і друзів і мріяв лише залишитися в країні лотофагів назавжди. Одиссею довелося силою повернути плачучих моряків на корабель і міцно прив'язати їх до корабельних лав.

Одіссей та сирени. Фрагмент розпису червонофігурної вази

Незабаром кораблі пристали до землі циклопів. Одіссей з дванадцятьма супутниками вирушив досліджувати дивовижний острів, а решта греків залишилися на березі охороняти корабель. Потім сталося лихо: герой разом з товаришами потрапив у печеру циклопа Поліфема, й тільки його гострий розум допоміг купці моряків врятуватися від неминучої смерті.

Наступним пунктом на шляху греків став острів Еола – повелителя вітрів. Еол дав Одіссею шкіряний мішок, стягнутий срібною ниткою, в якому були укладені вітри, що могли викликати бурю. Кораблі, які підганяв погожий вітер, майже дійшли до берега Ітаки, але супутники Одіссея поцікавилися, що міститься в шкіряному мішку, що його подарував Еол, і вітри вирвалися на свободу. Вони віднесли кораблі в невідоме мандрівникам море.

Потім мандрівники потрапили в землю лестригонів, які були людоджерми. Майже всі кораблі Одіссея загинули, а він з невеликою купкою людей врятувався на останньому кораблі. Після не дуже тривалого плавання корабель прибув на острів чарівниці Цирцеї (Кірки), що перетворила супутників Одіссея на свиней. Одіссей, який уник чаклунства, домігся, щоб чарівниця зняла чари з моряків. Потім він потрапив на край світу, в похмурий Аїд (країну мертвих), де жили тіні героїв.

З Аїда Одіссей знову повернувся на острів Цирцеї. Вона розповіла Одіссею про небезпеки, які траплятимуться йому на шляху додому. Першим небезпечним місцем був острів Сирен. Ці міфологічні істоти заманювали солодким співом моряків, а коли ті виходили на острів, вбивали їх. Одіссей наказав усім супутникам заткнути вуха воском, а себе прив'язав до щогли і таким чином став єдиною людиною, яка чула голоси сирен, але уникла смерті.

Після цього кораблю треба було пройти між двома страшними чудовиськами – Сциллою і Харибдою. Сцилла викрала з корабля шість моряків, а Харибда ледь не потопила корабель, усмоктавши його у свою утробу разом з величезним водяним потоком.

Трохи згодом греки пристали до острова, де паслася священна череда бога Сонця – Геліоса. Супутники Одиссея вбили кількох биків і за це були покарані: страшна буря потопила корабель. Одиссей був викинутий хвилями на острів, де царювала Каліпсо. Сім років пробув він на цьому острові і лише на восьмий рік, спорудивши собі пліт, вирушив у подальше плавання. Хвилі принесли пліт у гостинну країну феаків. Спочатку Одиссей не став називати своє ім'я, але під час бенкету, почувши пісню про подвиги героїв Троянської війни, герой мимоволі видав себе. Привітні феакі доправили героя на батьківщину, де йому ще треба було вигнати претендентів на трон, які мріяли взяти заміж його дружину.

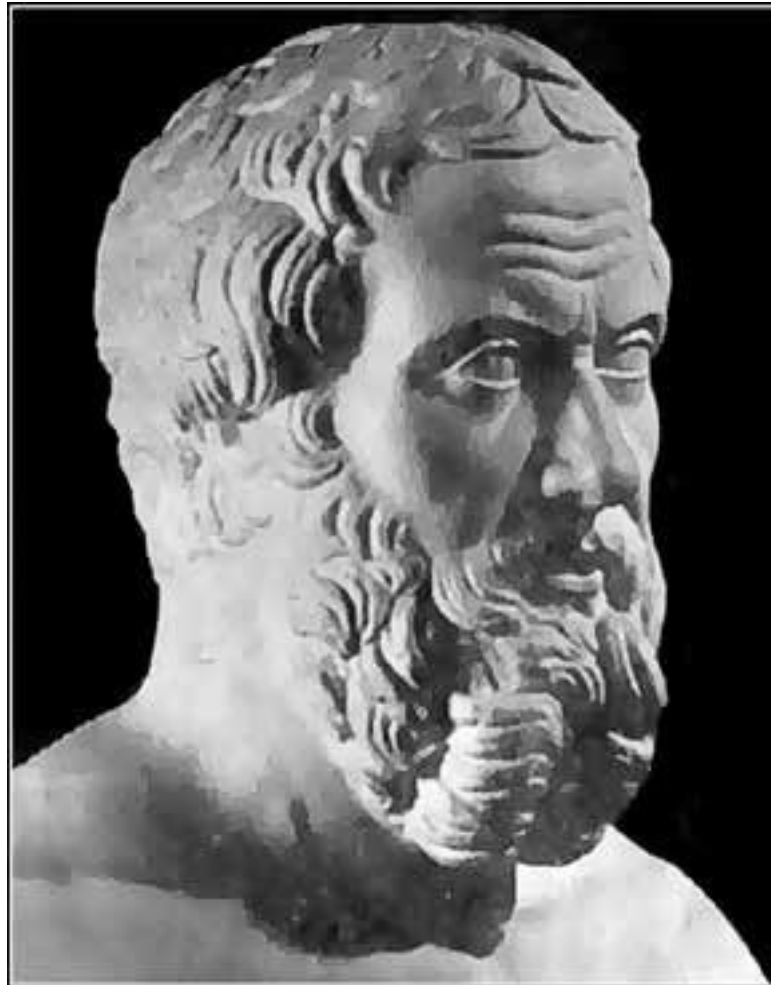
Наскільки можна вірити відомостям, що містяться в поемах Гомера? З одного боку, більшість островів, про які йдеться в «Одіссеї», – вигадки. З другого – після того як Генріх Шліман завдяки аналізу «Іліади» знайшов Трою, вчені почали уважніше приглядатися до Гомерових текстів.

Деякі вчені вважають, що в «Одіссеї» описана реальна подорож давніх греків по Середземному і Чорному морях. Вони навіть пропонують різні варіанти ймовірного маршруту його кораблів. На думку дослідників, Сцилла і Харибда – це художній опис Мессинської протоки між Італією і Сицилією. Острови Еола – це, можливо, Ліпарські острови. Країна лотофагів – частина Тріполітанського берега, де тубільці вживали в їжу один з видів лотоса і вважали його ласощами.

Одиссей став чи не найвідомішим у світі образом мореплавця. Але Давня Греція знала чимало мандрівників, чиє реальне життя було не менш цікавим, ніж у цього славного літературного персонажа.

Геродота (484–425 роки до н. е. – дата приблизна) звичайно називають батьком історії. Але не менш справедливо було б назвати його і батьком географії. У знаменитій «Історії» він розповів про три сторони світу, що йому були відомі, – Європу, Азію та Лівію. Хоча, на його думку, такий розподіл був зайвий: «Я, втім, не розумію, чому єдиній землі дані три різні назви».

Цей невтомний мандрівник і вчений народився близько 484 року до н. е. в малоазійському місті Галікарнасі. Він походив з багатого і знатного роду, що мала великі торгові зв'язки. У 464 році він вирушив у мандри, маючи намір довідатися про інші народи. Маршрут його єгипетської подорожі, що випала на період розливу Нілу, вчені відновили. Він пішов угору по Нілу до Елефантини (Асуана), крайнього кордону Давнього Єгипту, що проходив поблизу першого порога (майже тисяча кілометрів!). На сході він досяг Вавилону, відстань якого від Егейського моря становить дві тисячі кілометрів. Ймовірно, що він дістався Суз, однак це лише припущення. На півночі Геродот відвідав грецькі колонії, засновані на Чорноморському узбережжі, на території сучасної України. Нарешті, на заході Геродот побував у Південній Італії, де брав участь у заснуванні грецької колонії.

Геродот

Геродот не був відкривачем цих земель. Але його праця дістала дуже високу оцінку сучасників та нащадків, бо вчений, ґрунтуючись на власних спостереженнях та розповідях інших мандрівників, зумів зібрати докупи відомості про відомі грекам країни. Вавилон Геродот описує як найбільше місто, яке він бачив. Він розповідає про прямі вулиці, що перетиналися під прямим кутом, будинки в три і чотири поверхи, стіни, побудовані Навуходоносором... Деякі цифри, які наводить Геродот, явно перебільшені. Скажімо, він наділяє Вавилон сотнею воріт, хоча зрозуміло, що жодне місто тих часів не могло похвалитися такою величезною їх кількістю.

З Вавилонії Геродот вирушив до Персії. Метою його подорожі було зібрати точні відомості про греко-перські війни. Геродот наводить безліч даних про звичаї та побут персів. За його спостереженнями, перси почувають відразу до м'яса, люблять фрукти і мають пристрась до вина. Вони виявляють цікавість до чужоземних звичаїв, цінують задоволення, шанують військову доблесть, серйозно ставляться до виховання дітей, поважають право на життя кожного, навіть раба. Вони терпіти не можуть неправди і боргів, зневажають прокажених.

Геродоту належить перший з відомих нам описів Скіфії і народів, що її населяють. Характеристику скіфських річок Геродот починає з Істра, що «тече через усю Європу, беручи свої витoki в землі кельтів». Він вважає Істр найбільшою з відомих річок, повноводною влітку й узимку. Найбільша річка після Істра – Борисфен (Дніпро). Геродот цілком вірно виклав, що тече вона з півночі, але нічого не сказав про дніпровські пороги, отже, йому було невідомо про їхнє існування.

До лівого берега Борисфену, згідно з описом ученого, прилягає лісова область Гілея, де жили скіфи-хлібороби, а за нею мешкали скіфи-кочівники, яким належала територія на схід за

10 днів шляху до річки Герра (Кінська). А за цією річкою Геродот розмістив землі найдужчого племені скіфів – царських. На півдні їхня територія сягала Криму, а на сході – річки Танаїс (Дону), що тече з півночі «з великого озера» і впадає «в ще більше озеро» Меотида (Азовське море). Геродоту був відомий й основний приток Дону – Сіргіс (Сіверський Донець).

З усіх країн Єгипет, звичайно, справив на мандрівника найбільше враження. Детальні описи звичаїв, флори й фауни Єгипту переконують в тому, що Геродот особисто відвідував цю країну. Хоча, можливо, частина його опису базується на розповідях єгиптян, які підтримували з Грецією торговельні стосунки. Геродот мріяв розгадати подвійну таємницю джерел і повеней Нілу. Він намагався зібрати достовірні відомості, але довідався дуже мало. Використовуючи дані єгипетських жерців, він розповідає, що на південь від низинного узбережжя між Єгиптом і Гібралтаром розкинулася горбкувата піщана пустеля (це був перший опис Сахари).

Повернувшись ще молодою людиною на батьківщину, в Галікарнас, знаменитий мандрівник брав участь у народному русі проти тирана Лігдамиса і сприяв його поваленню. У 444 році до н. е. Геродот був присутній на Панафінейських святах і прочитав там уривки з опису своїх подорожей, викликавши загальне захоплення. Наприкінці свого життя він поселився в Італії, у Туріумі, де і помер близько 425 року до н. е., полишивши по собі славу знаменитого мандрівника і ще більш знаменитого історика.

Розповідаючи про Давню Грецію, неможливо не згадати ще одного видатного мандрівника. Йдеться про Александра Македонського, військові походи якого розсунули для греків межі ойкумени. Щодо його впливу на географічні досягнення давніх греків у науковому світі немає єдиної думки. Одні вчені, наприклад Дж. Бейкер, вважають, що «вирішальною подією в ході накопичення географічних знань був... великий похід Александра Македонського з Греції в Індію». Інші переконані, що роль великого полководця дуже перебільшена, а його вчені супутники, які входили до складу військової експедиції (картографи, історики, інженери, художники) служили військовими інженерами і топографами і вдавалися в наукові пошуки. Проте, навіть якщо ставитись до цінності даних, отриманих під час походу Александра Македонського, критично, вони все ж сприяли розширенню географічних знань греків про навколишній світ.

Ойкумена (грецьк. οἰκουμένη) – це населена частина суходолу, що включає всі заселені, освоєні чи іншим способом залучені до сфери життя суспільства території. Вперше опис ойкумени зустрічається в давньогрецького вченого Гекатея Мілетського (VI–V ст. до н. е.). Греки включали до поняття «ойкумена» відому їм частину Землі з центром в Елладі.

Александр Македонський, який прийшов до влади у двадцятирічному віці, взяв собі за мету завоювати весь світ. Його подорожі були не мирними мандрівками, а військовими походами. Вторгнення у Малу Азію здавалося справжнім самогубством: Перська імперія була великою й сильною державою, армія ж Александра Македонського – порівняно невеликою (близько 50 тисяч чоловік). Та його талант полководця допоміг йому розгромити військо перського царя Дарія вже у двох перших битвах – біля річки Гранік та міста Ісси (у 334 і 333 роках до н. е.). Дарій був вимушений відступити. Переслідуючи його, македонське військо пройшло Ліван і Сирію. Затриматися довелося на кілька місяців у міста Тир, яке взяли після довгої облоги.

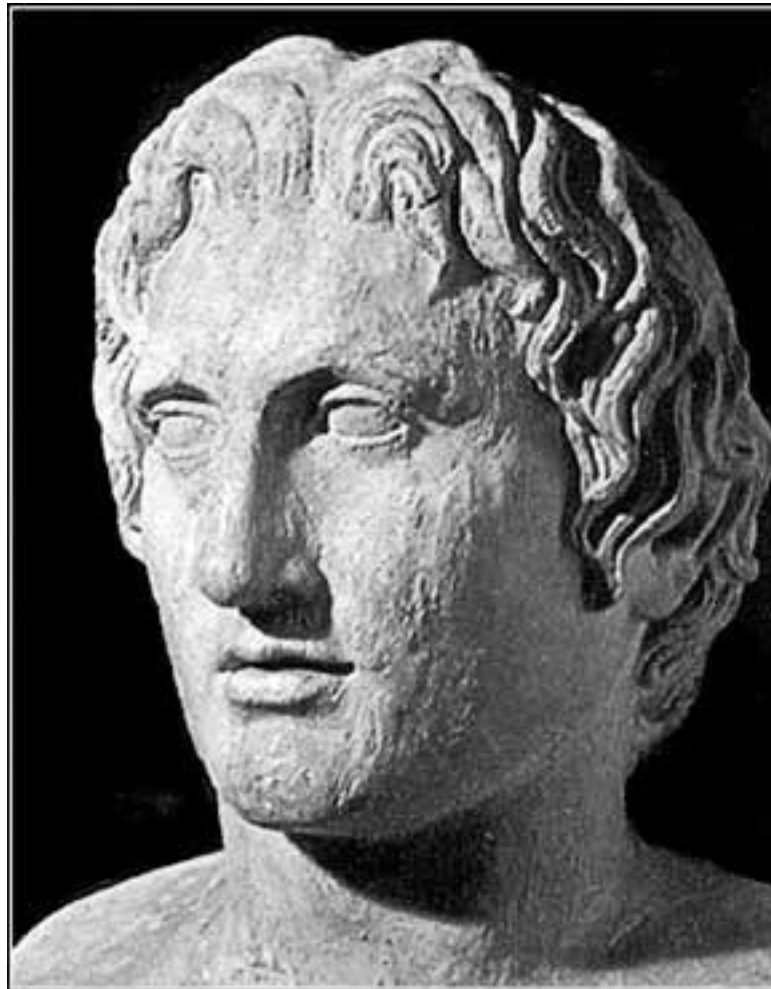
Перейшовши кордон Єгипту, Александр захопив Мемфіс, прийняв титул фараона і заснував у дельті Нілу місто Александрія. У Лівійській пустелі він відвідав оракула Амона, а потім знову вирушив на пошуки війська Дарія. Після нової поразки перський цар змушений був рятуватися втечею, а Александр продовжував йти вперед, намагаючись досягти краю світу.

Маршрут Александра Македонського добре відомий: із Греції через Малу Азію в Єгипет, потім у Лівійську пустелю, в Межиріччя, а далі – в Середню Азію. Перейшовши через Гінду-

куш, війська потрапили в долину Окса (Амудар'ї), досягли середнього плину Яксарту (Сирдар'ї) – за уявленнями того часу, межі Азії.

Деякі автори приписують македонському царю створення сімдесяти нових міст. Інші наводять більш скромну цифру – 35. Втім, Александр Македонський не тільки будував... Прекрасні міста руйнувалися, земельні угіддя й зрошувальні системи занепадали. Тому оцінити його діяльність однозначно дуже важко.

Ще раз подолавши гори Гіндукушу, Александр вторгся до Індії. Перейшовши долину Інду, він хотів рухатися далі на схід або південний схід, але втомлені солдати збунтувалися і зажадали повернення на батьківщину. Зійшовши вниз по долині Інду, Александр відправив частину війська під командуванням флотоводця Неарха в зворотну путь, а сам з рештою війська рушив на захід суходолом у Південний Іран. Перехід був дуже важкий через літню спеку, чимало людей і худоби загинуло. Але ціль була досягнута.

Александр Македонський

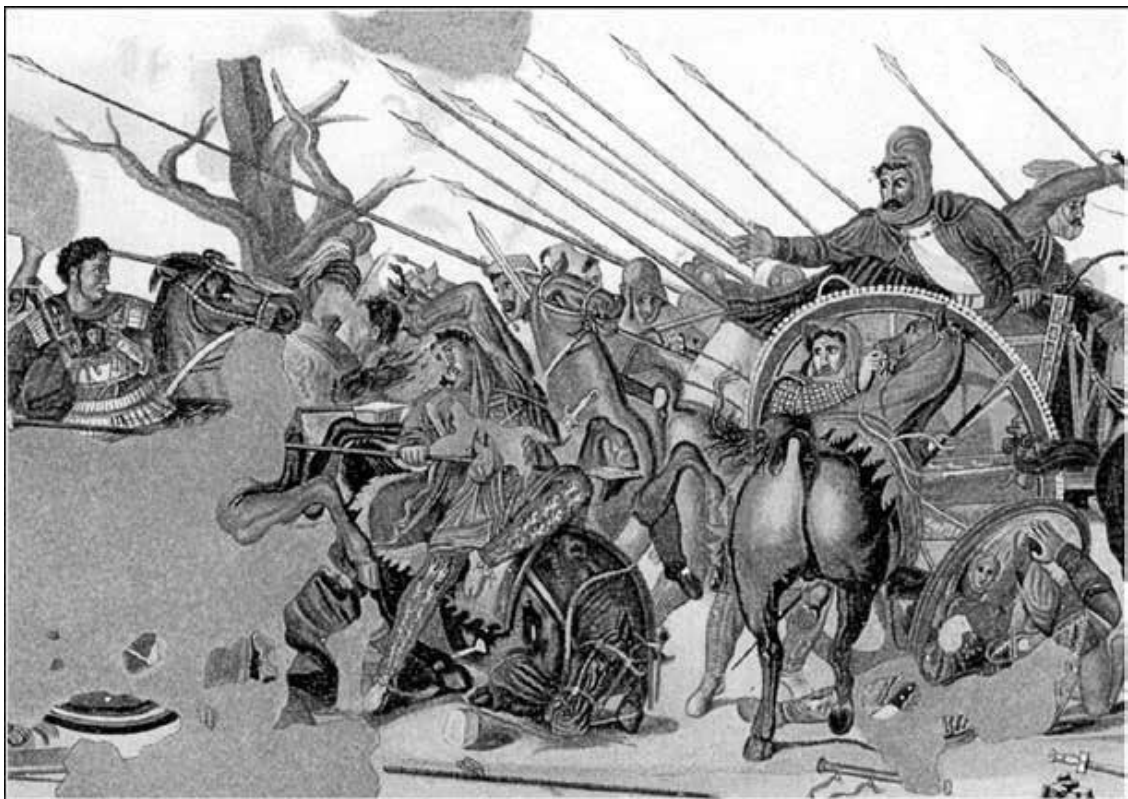
Завдяки зусиллям і таланту Неарха греки вперше познайомилися з морською дорогою в Індію. У 325 році до н. е. Александр, що перебував з величезною армією на річці Інд, сказав Неарху: «Відкрий морський шлях від цієї річки до Євфрату. Я повертатимуся суходолом, а ти пливи морем. У тебе буде 150 кораблів і близько 5 тисяч чоловік. Пливи на захід, а коли скінчиться провізія, причалюй до берега і шукай зустрічі з моєю армією, що піде берегом. Армія буде добувати постачання для флоту».

Неарх відплив у вересні. Коли він проходив Крокалу (Карачі), мусон почав змінювати свій напрямок і йому довелося 24 дні чекати погожого вітру. Через п'ять днів після поновлення плавання піднялася буря, під час якої три кораблі загинуло. Всупереч обіцянці Александра армія допомогла флоту тільки один раз. Тому їжу для моряків Неарху доводилося добувати грабуванням прибережних міст. Але навіть після вдалив набігів провіанту не вистачало для такої величезної кількості людей, тож вони постійно голодували.

Одного разу Неарху довелося розвіяти легенду про сирен, про яку йшлося в «Одіссеї». Греки вважали, що ці створіння мешкають на острові, що тепер називається Асталу. Неарх висадився на цей острів, але, звичайно, ніяких сирен там не знайшов.

Нарешті пустельні береги скінчилися. Флот обійшов мис Джаск і наблизився до нинішньої провінції Кірман. Тут був родючий ґрунт, і грекам пощастило дістати зерна і свіжих овочів. Біля Ормуза експедиція розташувалася на відпочинок. Через якийсь час Неарх рушив далі і досліджував весь північний берег Перської затоки до гирла Євфрату. Флот ввійшов у Тигр і, піднявшись до Суз, з'єднався там із армією Александра. Експедиція Неарха тривала майже шість місяців.

Армія з'єдналася в Межиріччі. Звідти Александр мав намір вирушити походом в Аравію. Але реалізації цих планів перешкодила раптова смерть полководця в 323 році до н. е. Александр Македонський подолав величезні відстані, які до нього не пройшов жоден мандрівник. Але його мрія побачити край світу так і залишилася нездійсненою. Скорені ним землі виявилися лише малою частиною населеної території. До кінця життя Александр був упевнений, що перетнув Азію, хоча вся її північна і східна частини так і залишилися для греків невідомими.

Битва Александра Македонського з Дарієм. Мозаїка з Помпей

Під час війни з Дарієм на території Межиріччя тривалий час робили маневри дві величезні армії: македонська і втриє численніша перська. Це, безумовно, дуже вплинуло на при-

роду краю, що і без того перебувала в критичному стані через довгу експлуатацію. Пізніше, перейшовши на територію між річками Амудар'ї і Сирдар'ї, полки Александра спустошили її, зруйнувавши ряд міст і зрошувальних мереж, а спека і вітер зрівняли їх із землею. У долині Інду завойовники остаточно знищили місцеву давню цивілізацію, що була на два тисячоліття старшою за грецьку, і сприяли остаточному перетворенню краю на пустелю.

Дж. Бейкер вважає, що, попри всі обвинувачення, походи Александра Македонського були справжнім переворотом у світі географії: «Греки ввійшли в зіткнення з новим світом. Стародавні неясні відомості про місцевість на схід від Месопотамії поступилися місцем знайомству з Іраном, з невеликою, але важливою частиною Центральної Азії, і з Західною Індією. Стала відома не тільки загальна географія цих нових для греків країн, походи збагатили греків знанням низки окремих географічних фактів, про які досі вони не мали ніякого уявлення. Так, якщо взяти навздогад лише два приклади – великі гірські хребти Азії чи річки Західної Індії, то з'ясується, що знайомство з ними... розширило і загальногеографічний обрій, бо нічого подібного в себе на батьківщині греки не бачили. Таким чином, походи Александра мали величезне значення як з погляду районної, так і загальної географії».

Римська імперія: дослідження Європи й Африки

Історики часто об'єднують історію Давньої Греції та Давнього Риму під назвою античності. Втім, стосовно географії можна сказати, що Рим мав власний підхід і до засвоєння нових земель, і до принципів картографії. Якщо давні греки здебільшого розв'язували загальні філософські питання, висували різноманітні гіпотези й теорії, то римські географи намагалися вирішити насамперед практичні завдання.

Рим пройшов доволі тривалий шлях від звичайного міста, яких тоді виникало багато, до могутньої імперії. За часів його існування підлеглих йому земель стало більше в тисячі разів. Найдавніший обсяг римської території був дуже незначний: жерці «польового братства» (*fratres arvales*), що існувало ще в епоху імператорів, щорічно робили у свято амбарвалій урочистий обхід римського поля, і цей обхід збігався, мабуть, з найдавнішим кордоном території міста. Воно було завдовжки п'ять римських миль (1000 кроків) на правому березі Тибру (на заході), шість миль – на лівому (сході), п'ять миль на півдні, в напрямку до Альбе-Лонге, і тільки дві милі на півночі. Після поглинання Римом кількох поселень і завоювання міст Габій та Фідене римська територія (*ager Romanus*) обіймала собою близько 870 км². За сто років до нашої ери Рим був оточений союзом з десяти провінцій – дві на італійських островах, дві в Іспанії, дві у країні галлів, дві на Балканському півострові, одна в Африці і дві в Азії. Славнозвісні римські легіони несли на щитах імперські порядки навколишнім народам. Треба сказати, що вони були скоріше колонізаторами, ніж загарбниками. На своєму шляху війська встановлювали владу Риму, але життя в провінціях було побудоване майже за тими ж принципами, що й у центрі.

Капітолійська вовчиця, яка вигодовує своїм молоком Ромула і Рема – легендарних засновників Рима

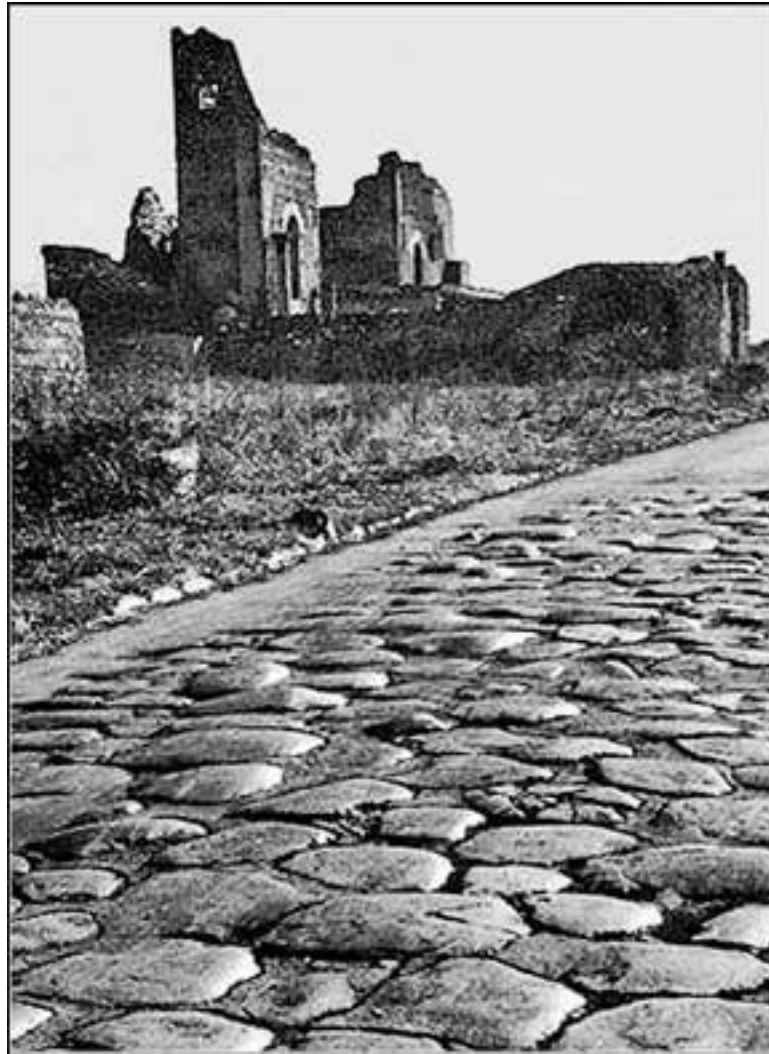
Величезною територією, яка поступово зростала, потрібно було якось керувати, збирати податки, давати наділи землі воїнам-ветеранам. Тому римські імператори розпорядилися призначити до кожного римського легіону людей особливої професії – землемірів. З 27 року до н. е. вони почали виконувати свої обов'язки, маючи для цієї мети невеликий набір вимірювальних інструментів, серед яких обов'язково були компас та сонячний годинник. Через три століття була створена спеціальна землемірна служба, яка складала мапи центурій – головних адміністративних одиниць Давнього Риму. Мапи карбувалися на двох мідних таблицях, одну з яких відправляли до столиці, а іншу залишали місцевому уряду. На каменях, що стояли на межі сусідніх ділянок, часто зображувався їхній план у вигляді великого прямокутника, всередині якого був вибитий номер володіння, його юридичний статус, імена володарів і навіть сума податку, яку вони повинні були сплачувати.

Десь у III столітті н. е. була створена перша з відомих нам дорожня мапа. Вона являла собою сувій 6,8 м завдовжки та 34 см завширшки. Зображення на ній було сильно стиснуте з півночі на південь, але доволі точне. Римляни зобразили на цій мапі міста, дороги, стоянки римських легіонів, річки, гори й озера від Британських островів до гирла Гангу.

Ще однією важливою турботою імперії були знамениті римські дороги. Їх постійно ремонтували й підтримували в доброму стані. Цими дорогами користувалися і війська, які потрібно було терміново перекинути до місць баталій, і купці, і звичайні громадяни. Через кожен мильний на римських дорогах розміщувалися кам'яні стовпи, на яких була вказана відстань між містами. Чи не тоді з'явився вислів «Усі дороги ведуть до Риму»?

Римляни були засновниками численних фортець, які потім перетворилися на чудові європейські міста. На правому березі Дунаю були розташовані три найвідоміших з них: Сінгідун (на його місці розкинувся сучасний Белград), Аквінк, який ми сьогодні знаємо під назвою Будапешт, та Віндабона, що з колишньої фортеці перетворилася на славнозвісну столицю Австрії Відень.

Кажучи про успіхи римських географів, слід сказати, що вони здебільшого з'явилися завдяки військовим походам, які вели давні римляни. Вони вторгалися до Германії, наслідком чого було вивчення Ельби від витoku до гирла. Потім римляни почали розвідувати простори Північного моря (перше описання розташованих у ньому островів наводить Помпоній Мела у своїй праці «Про розташування землі»). Наступним кроком було завоювання басейну Дунаю, під час якого римляни вели запеклу боротьбу з даками. Набіги цього войовничого народу так непокоїли римлян, що вони навіть побудували вздовж підніжжя Південних та частини Східних Карпат величезний захисний вал понад 450 км завдовжки. Рештки цього валу потрапили у слов'янські легенди: кажуть, він виник після того, як один з легендарних богатирів (у кожного народу – свій) запряг Змія до плуга й провів глибоку борозну в землі.

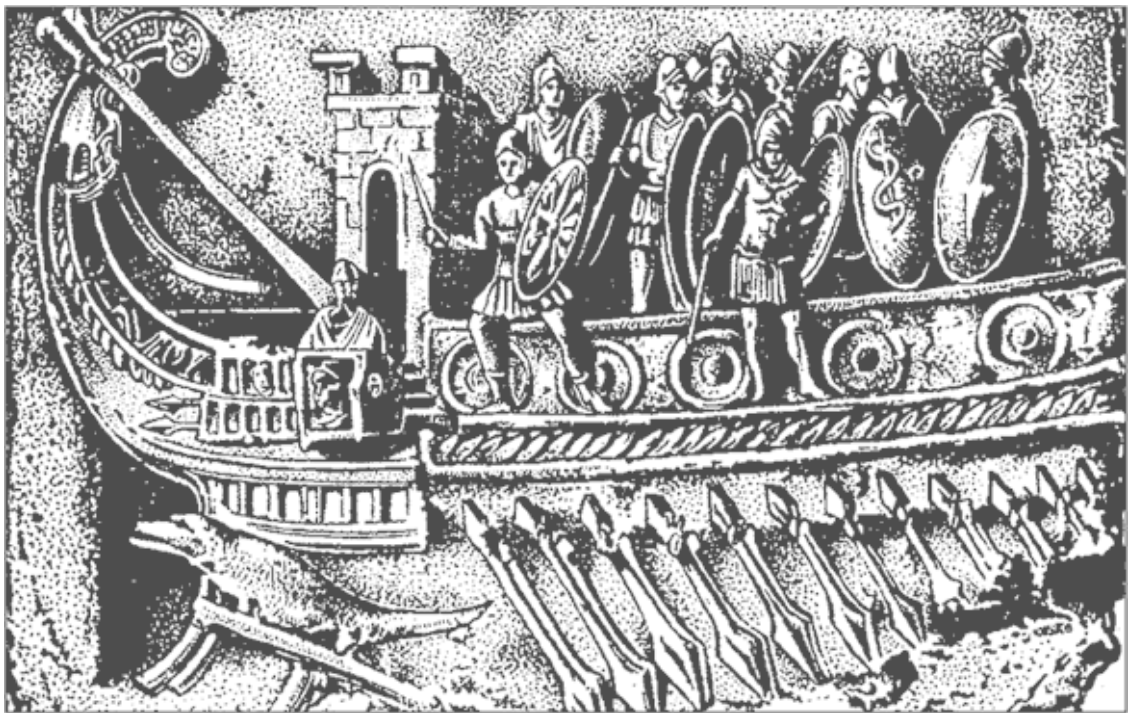
Апієва дорога

Серед римських учених слід згадати Публія Корнелія Тацита, який, хоч його і вважали істориком, навів у своїх працях багато географічних відомостей. Здебільшого вони належать до розселення племен, які мешкали в Європі. Крім того, історик наводить назви найбільших річок і земель, проте ця частина його досліджень не дуже точна. Наприклад, Скандинавію він вважає островом, а Східна Європа йому, здається, й зовсім незнайома. Про цю частину континенту згадує інший римський вчений – Клавдій Птолемей, який був видатним астрономом, картографом та географом. Його «Географія», написана здебільшого за записами розповідей інших мандрівників і працями попередників, містить дані про Британію, Ірландію, найбільші річки Європи, включаючи Ра (Волгу) та Танаїс (Дон). Птоlemeю було відомо також про існування Китаю, з якого до Риму привозили шовк. Через лінгвістичну помилку – існуванню двох назв китайців (сери та сіни) – ця країна на його картах роздвоювалася. Китайські землі вважали тоді краєм світу, навіть не уявляючи, що по той бік океану є інші континенти.

Римляни зробили великий внесок у дослідження Африки. В західній частині Африки римське панування остаточно утвердилося при Августі, який скорив Мавританію (Марокко) і віддав її нумідійському царю Юбі. Нумідію ж (Алжир) і Триполіс приєднав до провінції Африка. В епоху розквіту Римської імперії неодноразово відбувалися походи в глиб Лівійської пустелі. Один з них відбувся у 19 році до н. е. Тоді римські когорти, очолювані легатом Луцієм Корнелієм Бальбом, просунулися далеко на південь від узбережжя Середземного моря. Дотепер не з'ясовано, чи змогли вони перетнути Сахару. Пліній Старший, що написав про тріумф

Бальба, згадав про скорені ним міста і народи. Виходячи з цих відомостей, римляни минули Кідамус (сучасний Гадамес). Цікаво, що, за повідомленням Плінія, їм зустрілося кілька річок, які в наш час давно вже висохли. Французький археолог Анрі Лот, вивчаючи текст Плінія, припустив, що римляни пройшли нагір'я Ахаггар і досягли річки Нігер.

Пізніше римляни влаштували ще кілька походів у глиб Африки. Наприкінці I століття н. е. відбулося відразу два походи на південь. Близько 75 року Септимій Флакк після тримісячної подорожі прибув до країни ефіопів, а Юлій Матерн майже одночасно з ним досяг «ефіопської землі Агісімби, де збираються носороги». В басейні Нілу успіхи римлян також були помітними: вони ознайомилися з окраїнами Ефіопського нагір'я, обстежили річки Атабара й Блакитний Ніл. Експедиція, що її послав Нерон восени 61 року, досягла царства Мерое, у якому на римлян чекав гостинний прийом. Місцеві володарі навіть дали їм військовий ескорт та рекомендації для спілкування з вождями племен, що мешкали на півдні від їхніх володінь.

Римський військовий корабель

Руїни римських терм Карфагена

Рим приніс підлеглим територіям жаданий мир та спокій. Римські пікети охороняли від кочівників культурні поселення по всій лінії від Марокко до Кіренаїки на кордонах Єгипту. Провінції, які на початку римської історії вороже ставилися до метрополії, згодом стали цінувати життя в імперії, бо римські закони забезпечували рівність усіх громадян і не обмежували розвиток окремих територій.

Таємниці держави Ін

Китай завжди здавався європейцям далекою й недосяжною країною, у якій все незвично і незрозуміло. Навіть у період Середньовіччя, коли вже існували доволі точні мапи, східна окраїна Євразії залишалася майже суцільною білою плямою, хоча китайська держава в ті часи була великою й могутньою.

Звичайно, такі сумнівні відомості не могли задовольнити ані вчених, ані правителів. Китайські імператори неодноразово відправляли в усі кінці світу експедиції, які складали докладні звіти про все, що побачили на своєму шляху. До наших часів дійшли відомості про те, що в X столітті до н. е. китайський государ Му Ван відрядив експедицію до гір Куньлунь, а звідти – на північ. У китайській хроніці містяться рядки, які характеризують цього правителя як завзятого мандрівника: «Му хотів йти за покликом свого серця і подорожувати всюди. Увесь світ повинен був носити сліди коліс його візка і сліди копит його коней». Експедиція подолала на своєму шляху «Країну летючих пісків» (так поетично невідомий автор назвав піщану пустелю) і «скупчення пір'я» (найвірогідніше, це були сніги), а зворотня подорож перетворилася на справжній військовий похід: Му Ван здобув перемогу над гунами і взяв у полон п'ятьох їхніх царів. Як бачите, і в Піднебесній (так китайці називають свою країну) подорожі були пов'язані з інтересами держави і дуже часто розвідування навколишніх земель приводило до їхнього підкорення.

«Каталог гір і морів», що був створений в Китаї понад двадцять століть тому, поряд з реальними відомостями містить і такі, що можуть викликати посмішку: «Ще за триста лі на схід є гора Основна (Цзі). На її південному схилі багато нефриту... Там водиться тварина за назвою бочі, схожа на барана, але з дев'ятьма хвостами і чотирма вухами; очі в неї розташовані на спині. Май його при собі, не будеш знати страху. Там водиться птах, схожий на півня, але з трьома головами і шістьма очима, шістьма ногами і трьома крилами. Він зветься чанфу. Якщо з'їси його, не заснеш...»

Однак не тільки полководці на чолі війська пускалися в мандри. Серед китайських мандрівників були й дуже мирні люди, які залишили помітний слід у географічних дослідженнях. Одним з цих людей був Фа Сянь – чернець-буддист і мандрівник, який з 399 по 414 рік об'їхав велику частину внутрішньої Азії й Індії.

Фа Сянь залишив нащадкам записки, в яких докладно розповів про свою подорож. У 399 році з невеликою групою інших прочан він вирушив із рідного міста Сіань на північний захід через Лесове плато і далі уздовж південного краю піщаних пустель північно-західного Китаю. Подорож через пустелю була надзвичайно небезпечною. Мандрівник записав у своєму щоденнику: «У піщаному потоці є злі духи і вітри такі пекучі, що коли з ними зустрічаєшся, – помираєш, і ніхто не може цього уникнути. Не бачиш ні птаха в небі, ні чотириногих на землі». Мандрівники нерідко бачили кістки тих, хто намагався подолати пустелю задовго до них. Утім, буддисти ставилися до смерті спокійно і тільки читали спеціальні мантри – молитви, які мали допомогти загиним у майбутньому перевтіленні.

Фа Сянь

Діставшись гори Босянцзи, прочани завернули на захід і після сімнадцятиденної подорожі досягли озера Лобнор. Біля цього озера, в районі нині малонаселеному, за часів Фа Сяня існувала велика держава Шеншен, і мандрівник зустрів тут велику кількість людей, знайомих з індійською культурою. До речі, існування в цих землях осередку культури довів пізніше Пржевальський.

Близько місяця мандрівники відпочивали біля Лобнора, але настав час рушати далі. Найпростіше було пройти від Лобнора до Хотана вздовж підніжжя Кунлуня, але Фа Сянь та його супутники з невідомих причин обрали інший шлях. Вони вирушили на північний захід і, переваживши через Тянь-Шань, досягли долини річки Ілі, потім повернули на південний захід, знову перейшли через Тянь-Шань, перетнули з півночі на південь пустелю Такла-Макан і вийшли до Хотинського царства, де в той час нараховувалося «кілька десятків тисяч ченців». Фа Сянь із супутниками знайшов притулок у монастирі, брав участь в урочистому святі буддистів та брамінів, а далі пішов на південь і після не дуже тривалої подорожі прибув до холодної гірської країни Балістан. Мандрівника дуже вразило те, що єдиними культурними рослинами в цій країні були хлібні злаки.

Починаючи з IV століття в Китаї стає помітним розквіт буддизму, що почав проникати з Індії. З поширенням буддизму з Китаю до Індії все частіше почали подорожувати прочани – буддійські

ченці, які прокладали шляхи на батьківщину Будди через пустелі і високогірні перевали Центральної Азії.

Далі прочани взяли курс на Афганістан, майже місяць блукали в горах, вкритих вічними снігами. Вірогідно, що Фа Сянь обійшов важкодоступний Куньлунь із заходу і вирушив на південь по долині річки Яркенд. Прибувши до Північної Індії, він відвідав місто Фолуша (нині – Пешавар), розташований між Кабулом та Індом, потім прийшов до міста Гіло, а звідти почав сходження на хребет Гіндукуш. На мандрівника чекали нові випробування. Якщо раніше він страждав від спеки в пустелі, то тепер його доймав холод. Холоднеча в горах була така люта, що один із супутників Фа Сяня замерзнув. Після багатьох перешкод каравану пощастило дістатися міста Бану, що існує і понині; потім, знову перейшовши Інд у середній частині його плину, Фа Сянь прийшов у Пенджаб.

Подальший маршрут Фа Сяня лежав більш населеними землями. Він відвідав найголовніші буддійські святині, розташовані в різних місцевостях, і залишив описи буддійських священних споруд, деякий час жив у різних монастирях, переписуючи священні тексти, і лише у 414 році повернувся на батьківщину – на цей раз морем. На зворотному шляху він зробив дворічну зупинку на Цейлоні, завітав на острів Ява і врешті-решт прибув до свого рідного міста Сіань. Через кілька років мандрівник видав чудовий твір під назвою «Опис буддійських держав» («Фагоцзи»). У цьому творі поряд з основним змістом релігійного характеру даються стислі, але дуже виразні описи близько тридцяти держав Центральної Азії й Індії, у яких Фа Сянь побував під час своєї подорожі. Деякі з наведених ним відомостей про ці країни більше ніде не зустрічаються. А ще однією цінною рисою характеру знаменитого мандрівника було те, що він дуже відповідально ставився до своїх записок. Називаючи населені пункти, він визначав їхнє точне положення і відстані до інших географічних об'єктів (у днях переходів, у китайських лі, у кроках – коли йшлося про окремі храми та інші культові споруди). Завдяки книжці Фа Сяня сучасні вчені встановили точне місце розташування багатьох раніше відомих лише за назвою міст і держав.

Гірська долина. Тянь-Шань

Мешканцям Давнього Китаю були відомі і сухопутні, й морські дороги. Точно орієнтуватися на морському просторі їм допомагав компас, який було винайдено саме в цій країні. А китайські кораблі – джонки – не поступалися європейським суднам. За даними істориків, у Середньовіччі китайські мореплавці регулярно відвідували острови Індонезії, Філіппіни, Індію, Цейлон, доходили до Аравійського моря і берегів Східної Африки. Китайські джонки доставляли в далекі землі різноманітні товари – вироби із шовку, порцеляни, металів, а поверталися із золотом, прянощами, бивнями слонів та дорогоцінною деревиною.

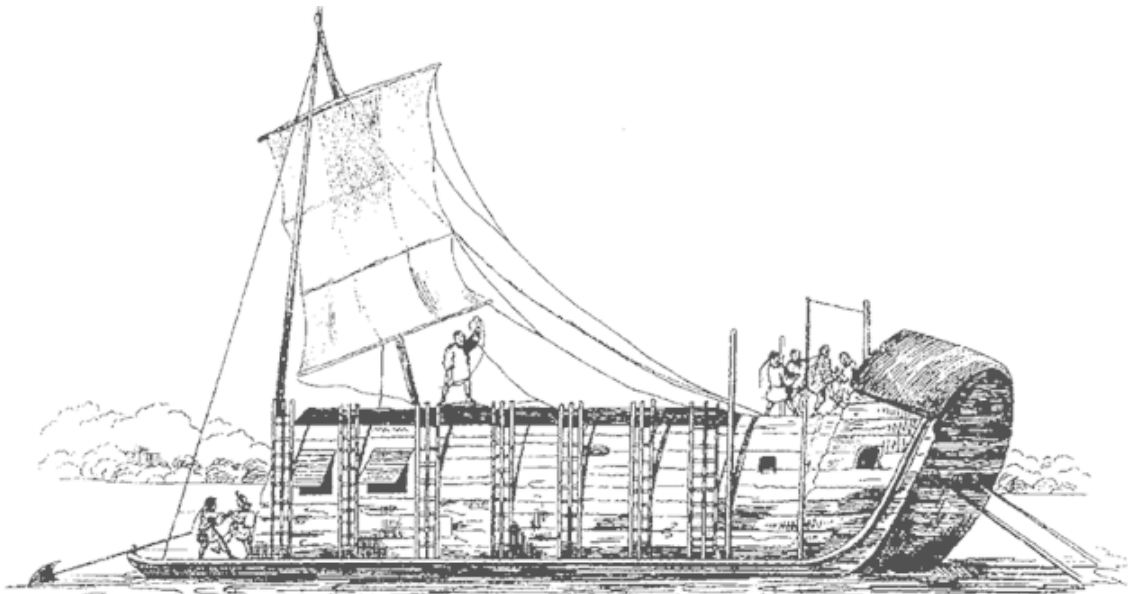
Кажучи про морські подорожі давніх китайців, неможливо не згадати знамениту експедицію під командуванням Чжей Хе (чи, в іншій транскрипції, Чень Хо), євнуха при імператорському дворі. Він успішно командував під час морських переходів великим флотом, що складався з 317 судів і 27 тисяч чоловік – моряків, солдатів, навігаторів, картографів.

Флотилія пройшла вздовж берегів Південно-Східної Азії, відвідала Індокитай, острови Малайського архіпелагу, і, можливо, деякі розвідувальні кораблі досягли північно-західного узбережжя Австралії.

Ввійшовши в Індійський океан, флотилія минула Індостан, Перську затоку, Аравійський півострів і пройшла вздовж східного берега Африки. Не виключено, що при цьому мандрівники обігнули мис Доброї Надії (тоді він ще залишався безіменним, тому що лише наприкінці XV століття португальці змогли пройти із заходу цей шлях). У всякому разі, на китайській карті 1420 року цілком вірогідно показана частина південно-західного узбережжя Африки.

Усього з 1405 по 1433 рік Чжей Хе здійснив сім великих плавань. Однак вони не сприяли зміцненню торгових і політичних зв'язків Китаю з далекими країнами. Можливо, тому, що імператорів Піднебесної цілком влаштовували інші шляхи торгівлі.

Серед великої кількості географічних відкриттів, зроблених підданими Піднебесної, чи не найголовніше місце посідає розвідування торговельних шляхів, а серед них – прокладання Великого шовкового шляху, який з'єднував Китай через Центральну Азію з Європою. Цей важливий шлях протягом історії відкривали мінімум двічі.

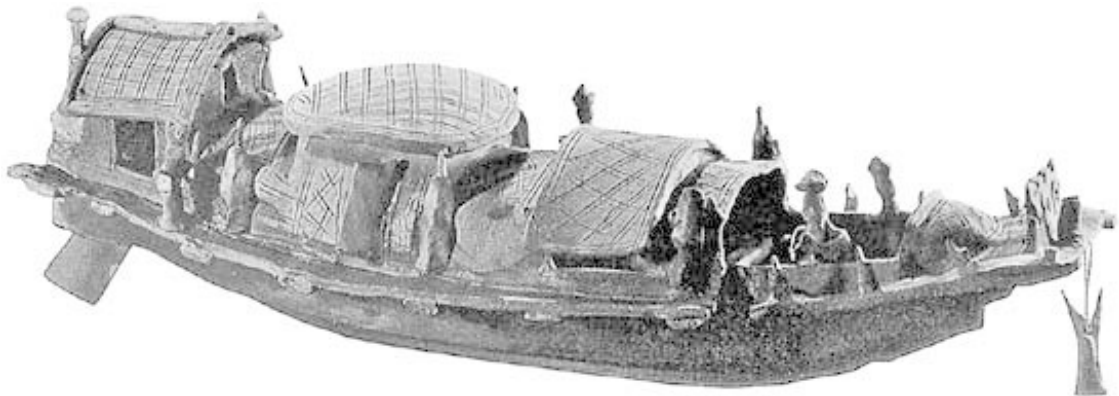
Китайська джонка

Перше відкриття Великого шовкового шляху розпочалося завдяки китайському дипломату Чжан Цяню. Імператор У Ді (з династії Хань) у 138 році до н. е. вирішив укласти союз проти кочівників-гунів, що нападали на Китай з півночі, із правителем юечжій. Народ цей жив за Небесними горами, і туди через перевали Тянь-Шаню вирушило посольство на чолі з

досвідченим дипломатом Чжан Цянем. Поблизу гірської системи посольство було атаковано гунами і захоплено в полон. Довгих десять років провів у полоні в гунів Чжан Цянь, кочуючи слідом за ними як бранець з місця на місце, перш ніж йому пощастило втекти. Втім, радість від довго очікуваної волі була передчасною. Чжан Цянь опинився в одній з долин величезної гірської країни. На щастя, він мав товариша: разом з китайським дипломатом утік гун Ганьфу, що супроводжував його впродовж наступних десяти років мандрів по пустелях і горах.

Втікачі зійшли на перевал по льодовику й опинилися на високогірній рівнині, потім знайшли спуск по ущелині, що заросла високими струнками ялинами. Не відомо, чи довго б вони змогли протриматися в чужих землях, якби не зустріч з мирними скотарями на берегах великого озера. Чжан Цянь у своєму звіті назвав їх «усунями», зазначивши, що колись вони підкорялися гунам, але, зібравши численне військо, змогли відстояти свою волю. Це були високі на зріст блакитноокі люди, зовсім не схожі на китайців.

Озеро, навколо якого кочували усуні, вони називали Жехай, тобто «незамерзаюче тепле озеро». Усуні розповіли, що юечжі переселилися на південь, у квітучу долину великої річки. Туди і вирушив Чжан Цянь. Юечжій він знайшов, але їхній правитель відмовився від союзу з китайським імператором. Цілий рік Чжан Цянь намагався умовити його укласти угоду, але не зміг, тому рушив назад. На шляху до батьківщини він пильно розглядав річки, гірські хребти, озера. Після повернення з його слів китайський історик Сима Цянь, автор багатотомних «Історичних записок» («Шицзи»), склав опис його подорожі.

Глиняна модель човна з гробниці II ст. до н. е. Китай

Втім, ця подорож була не останньою... У 127 році до н. е. Чжан Цянь перетнув Алайську долину і побачив праворуч високий гірський хребет. Він назвав ці гори Цибульними (Цинлінь), бо їхні схили вкривали зарості дикої цибулі. Далі шлях Чжан Цяня проліг через пустелю Такла-Макан до безстічного озера Лобнор, яке мандрівник назвав Соляним, бо вода в ньому була солоною. Озеро знамените своєю мінливістю: воно постійно змінює свої контури: то наповнюється водою, то перетворюється на болото.

Переборовши з неймовірними труднощами простір пустелі, Чжан Цянь вдруге опинився в полоні у гунів. На цей раз він утік через рік, скориставшись міжусобицею в племені. В полоні він одружився, і дружина втекла разом з ним. Переслідувані гунами, вони змушені були пробиратися важкодоступними шляхами, обходячи обжиті місця. Дружина загинула, і він повернувся тільки з відданим йому Ганьфу.

Чжан Цянь склав звіт про свою «подорож завдовжки в 25 тисяч лі», проте вона збереглася тільки в короткому переказі. Чжан Цянь першим повідомив китайцям про існування Каспійського (Північного) і Аральського (Західного) морів, правильно визначив, куди течуть найважливіші річки Середньої Азії. У його звіті містяться відомості про західну частину Азії аж до Перської затоки і Середземного моря. Велике значення мали також дані про Індію, що їх

зібрав Чжан Цянь. До нього ця країна взагалі не згадувалася в китайській літературі. Географічним описам Чжан Цяня властива точність і конкретність.

У столиці Бактрії Чжан Цянь зустрічав купців із країни Шеньду – Індії. Серед їхніх товарів він знайшов бамбукові вироби з Південного Китаю. Ця знахідка наштовхнула Чжан Цяня на відкриття: вироби через руки невідомих посередників надходять із Китаю в Шеньду південним шляхом. А це означало, що з Китаю на захід була ще одна дорога! Чжан Цянь намітив шлях з Китаю в Індію через Бірму й Ассам, через моря Південно-Східної Азії. Через кілька століть ці маршрути стали найважливішими торговельними шляхами, що поєднали Китай з долиною Гангу. На межі II й I століть до н. е. за цим маршрутом пройшла південна частина Великого шовкового шляху зі Східного Китаю в країни Середньої і Західної Азії.

Географічні знання, що їх отримав Чжан Цянь, допомогли не тільки сучасним ученим, які вивчають історію Китаю. Вони мали також суто практичне значення: відомості, що містилися в книжці, допомогли китайському війську розгромити гунів у 120 році до н. е., відтіснити їх від кордонів Китаю і значно розширити імперію за рахунок західних земель. Імператор У Ді завоював країну усуней, що стала західним форпостом Піднебесної. Уже по звільненій від гунів території Чжан Цянь на чолі війська здійснив перехід через Небесні гори і вийшов до озера Жехай (нам з вами більше знайома його тюркська назва – Исик-Куль, що в перекладі означає «гаряче озеро»).

Перехід через Центральну Азію від Тянь-Шаню до кордонів Китаю був останньою подорожжю Чжан Цяня. Помер він, очевидно, в 112 році до н. е. А десять років по тому кордони Китаю розширилися до Усуня і Даваня, і на землях, що їх відкрив для Китаю Чжан Цянь, було засновано чотирнадцять нових провінцій.

Великий шовковий шлях, що відіграв величезну роль у зближенні Європи й Азії, проіснував близько ста років. Потім він був занедбаний і відродився після подорожі іншого китайця – Чань Чуня в 1221–1223 роках.

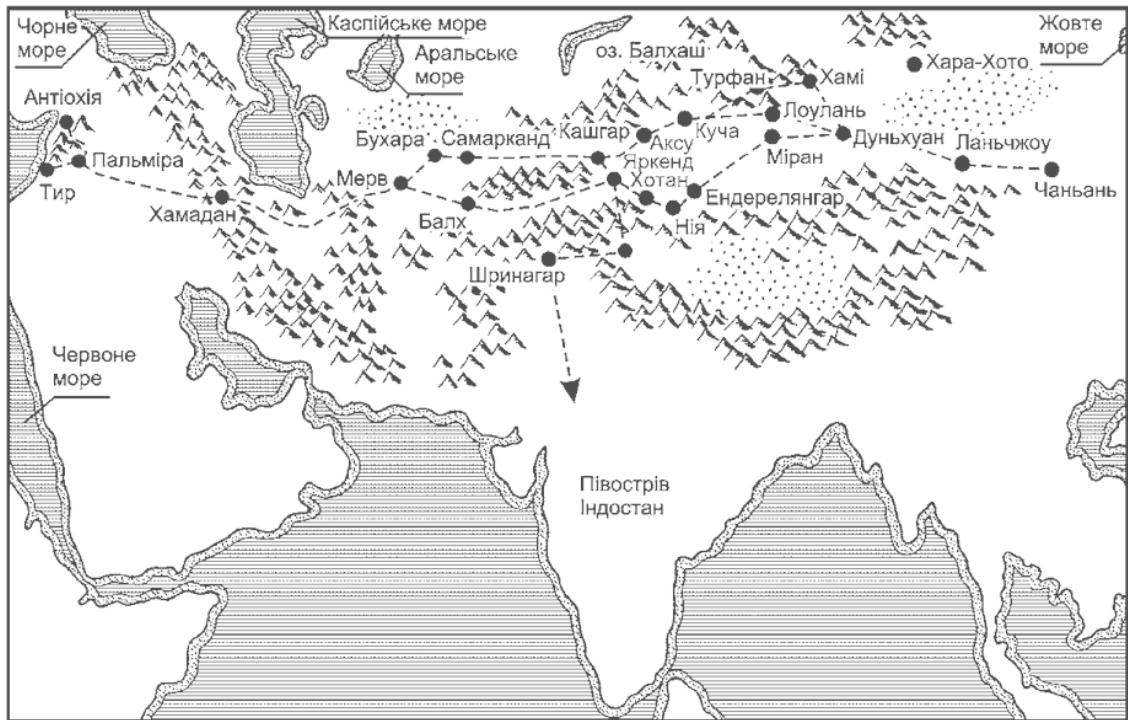
Чань Чунь, ім'я якого в перекладі означає «Вічна весна», був настоятелем даоського монастиря і відомим філософом. Коли Чингісхан покликав його до себе, щоб довідатися від мудреця таємницю вічного життя, йому було вже 72 роки. Чань Чунь вирушив верхи на коні через Пекін у Монголію, на береги Херулена, звідки почав Чингісхан свої завоювання і де він наказав спорядити загін для охорони подорожанина. Чингісхан у цей час штурмував Самарканд, щоб зробити його столицею імперії. Туди і попрямував Чань Чунь.

Учень Чань Чуня – Лі Чжичан – ретельно записував усі події їхньої подорожі, усі географічні об'єкти, що трапилися їм за три роки мандрів. У 1228 році його праця була опублікована і згодом видана російською мовою. Книжку про подорож Чань Чуня переклав і видав 1866 року голова російської православної місії в Китаї, архімандрит Палладій (у миру Петро Кафаров).

Чингісхан зустрів Чань Чуня дуже гостинно. І хоча даос не розкрив йому секретів вічного життя, бесіди з ним були воїну дуже приємними. Щоправда, Чань Чунь не погодився залишитися у столиці і чимдалі частіше говорив про своє бажання повернутися додому. У лютому 1224 року Чань Чунь приїхав до Пекіна, де йому дозволено було оселитися в імператорському палаці. Подорож Чань Чуня завойованими Чингісханом землями сприяла відродженню Великого шовкового шляху. По ньому знову пішли каравани.

Погляньте на карту, і ви побачите, яким довгим був Великий шовковий шлях. Він простягнувся від міста Сіань на річці Вейхе до Ланьчжоу на Хуанхе, потім до Ганчжоу. Перед пустелею Такла-Макан шлях роздвоювався – одне його розгалуження обходило пустелю з півночі, друге – з півдня. Вони з'єднувалися в Кашгарі, а потім знову розходилися. Можна було

через Ош і Андижан потрапити у Ферганську долину, з якої неважко дістатися Персії, Малої Азії, Європи. А на південь від Кашгара, через Памір, пряма дорога вела в Срінагар та Індію.

Великий шовковий шлях

Китайські вчені вважають, що саме з відкриттям Великого шовкового шляху в Китаї появились люцерна, виноград, гранат, огірок, волоський горіх та фігове дерево.

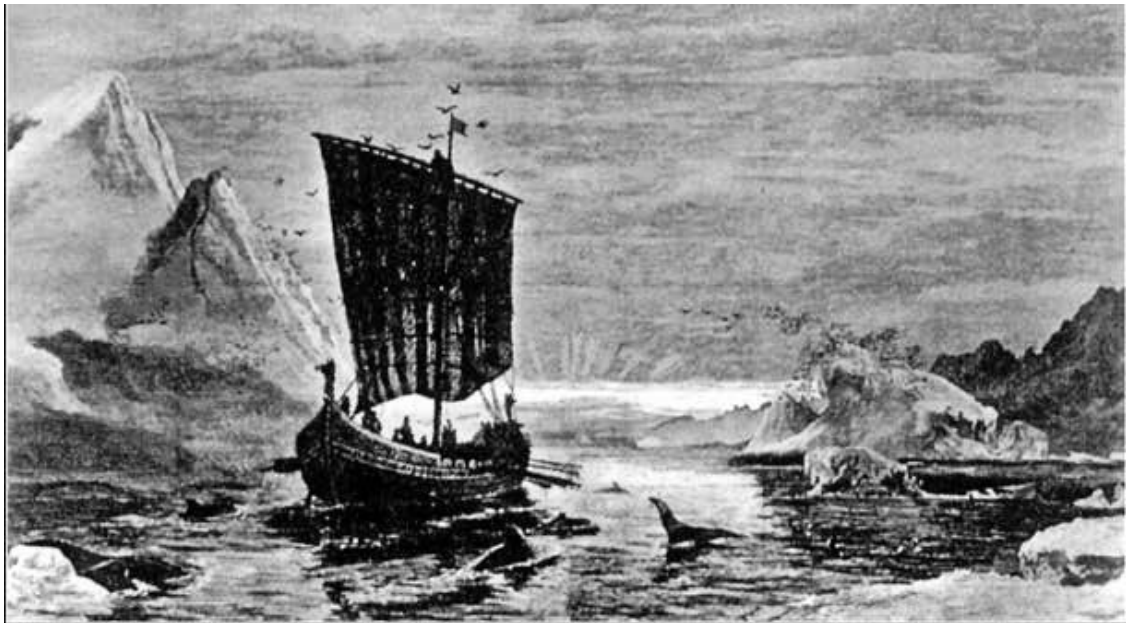
Якщо заплющити очі, можна уявити собі нескінченні каравани, що везли зі Сходу на Захід екзотичні товари Піднебесної. І – вже в котре – здивуватися наполегливості людей, які зуміли відшукати безпечний прохід через гори й пустелі. Прохід, що став містком між Європою та Азією.

Шляхи норманів

Якщо поглянути на карту Північної Атлантики, неважко переконатися, як просто сюди потрапити з південно-західної околиці Гренландії. Мореплавці, що відважно виходили у відкрите море, могли, безумовно, подолати відстань у 500 км уздовж полярного кола або 800–1000 км, якщо йти від південного кінця острова.

Вікінги були безстрашними воїнами і мореплавцями. Деякі дані свідчать про те, що вони могли користатися під час плавань примітивними компасами: уламками магнітного вапняку, що якімось чином кріпилися на дошці. У деяких сагах згадується навігаційний кристал. Справді, деякі прозорі кристали, наприклад, так званий ісландський шпат, дають змогу знаходити положення Сонця в хмарну погоду.

Історія підкорення Америки розпочалася з того, що зі Скандинавії був змушений переселитися до Ісландії чоловік на прізвище Торвальдсон зі своєю родиною. Їм дісталася земля в незатишному північному районі. Кращі угіддя вже були розібрані, переселенцям доводилося дуже важко. Син Торвальдсона, Ейрік Рауді (Рудий), не хотів скоритися такій жалюгідній долі, тому після того як подорослішав і оженився, переселився в південно-західний район острова. Та місцеві мешканці вороже зустріли нових поселенців. В одній із бійок Ейрік убив двох своїх супротивників. За це, згідно зі звичаями того часу, його на три роки вислали з країни. Ейрік вирішив не втрачати часу марно. Він зібрав команду і пішов шукати щастя на нових землях, що лежали десь на заході.

Ейрік Рауді (Рудий) відкриває Гренландію. Худ. Карл Расмуссен. XIX ст.

Діждавшись погожого вітру, Ейрік спрямував своє судно на захід. Наступного дня моряки побачили могутні льодовики, що сповзають у море. З жакливим гуркотом від них відламувалися крижані скелі – айсберги – і відпливали, погойдуючись на хвилях. Лавіруючи між льодами, мореплавці рушили уздовж берега в пошуках більш привітних земель. І невдовзі їм пощастило. Вони щасливо дісталися до фіордів, де на схилах зеленіли трави і кущі. Тут було вирішено влаштувати поселення. А сам острів назвали Гренландією, що в перекладі означає «Зелена земля».

Деякі вчені вважають, що назва виникла не випадково, і Ейрік насправді думав не так про чудовий краєвид, який йому відкрився, як про майбутніх колоністів: «Він дав країні ім'я, назвавши її Гренландією; він сказав, що люди захочуть туди вирушити, якщо у країни буде гарна назва. Вони знайшли на сході і заході сліди житла, а так само залишки човнів і кам'яних знарядь. Так розповідав Торкелю, сину Гелліра, у Гренландії чоловік, який сам був у цій подорожі з Ейріком Рудим» (Арі Торгільсон Фроде. «Книга ісландців»).

Повернувшись через три роки в Ісландію, вигнанці розповіли про відкриту землю. Сюди на чолі з Ейріком переїхали жити кілька родин, заснувавши поселення. В сприятливі роки на прибережних луках росли морозостійкі сорти ячменю, вівса, яблук. Головним заняттям були рибна ловля і тваринництво (свині, кози, вівці, а головне – корови). Втім, новий острів мав суттєві недоліки: на ньому майже не було лісу, якщо не вважати стовбурів, що їх викидали на берег морські хвилі. Поселенцям доводилося завозити деревину в Гренландію з материка, головним чином з Північної Європи. Тому гренландські колоністи дуже зраділи, довідавшись, що на заході існує ще одна невідома земля, вкрита лісами.

Звістку про нову землю приніс Б'ярні Херюльфсен. Він спорядив корабель, маючи намір плисти з Ісландії в Гренландію, куди переселився його батько. Подорож була надзвичайною. Про неї збереглася сага – чітка, як запис у корабельному журналі. Від Ісландії мореплавці плвли три доби при попутному вітрі. Потім подув північний вітер, і на море впав туман. Мореплавці плвли без орієнтирів, невідомо куди, багато днів. Тільки коли провітліло, вони змогли визначити сторони світу.

Піднявши вітрила, плвли ще день і ніч. Нарешті побачили землю. Вона була плоска, вкрита лісом, з невеликими пагорбами на горизонті. Б'ярні вирішив рухатися далі. За дві доби вони знову побачили землю. Суходіл не був схожий на Гренландію: замість льодовиків – ліси. Багато хто з моряків хотіли пристати до берега, узяти дров і обновити запас питної води. Однак Б'ярні наказав підняти вітрила і повернути на південний захід, у відкрите море.

Через наступні три доби при попутному вітрі вони знову побачили землю. Вона була схожа на Гренландію, але, пройшовши уздовж берега, мандрівники переконалися, що це невеликий острів. Знову довелося їм вирушати у відкрите море. Минуло ще чотири доби, і виснажені люди досягли Гренландії, пристали до коси, де лежав човен, а неподалік стояв будинок батька Б'ярні.

Повідомлення Б'ярні про бачену ним країну не зацікавило батька, тому були більш до вподоби відомості про багаті міста, які можна пограбувати. Лише син Ейріка Рудого Лейф думав інакше. Він прибув у Норвегію з Гренландії, не був ні грабіжником, ні вбивцею, прийняв християнство. Він бажав дістатися невідомої землі.

Лейф і його супутники зійшли на корабель (усього їх було 35 чоловік). Серед них був і один германець, якого звали Тюркір. Мандрівники спорядили своє судно, вийшли в море і спочатку досягли землі, яку бачив Б'ярні. Уся земля від берега і аж до льодовиків нагадувала суцільний плаский камінь. Лейф дав їй назву Хемуланд (Валунна Земля). Після цього мандрівники повернулися на корабель і невдовзі знайшли іншу землю. Вони наблизилися до неї, кинули якір, спустили човен і зійшли на берег. Країна ця була плоскою і лісистюю. Її Лейф назвав Маркланд (Лісова Земля).

Потім мандрівники два дні плвли при північно-східному вітрі. Вони пройшли протокою між островом і мисом, побачили річку, що витікала з озера, і нею дісталися озера. Там мандрівники кинули якір, винесли свої спальні мішки і розбили намети. Вони вирішили отаборитися там на зиму і спорудили великі будинки. І в річці, і в озері було багато великої червоної риби, якої вони ще ніколи не бачили. Настала осінь. Погода стояла тепла, і дні майже не зменшувалися. Мандрівники невеликими групами робили одноденні розвідницькі походи в глиб країни.

Посадка норманів на корабель. Середньовічна гравюра

Якось такий загін повернувся без одного учасника – германця на прізвисько Тюркір. Лейф занепокоївся – адже Тюркір був його вихователем. На щастя, «зниклий» швидко знайшовся, та ще й зі здобиччю: він знайшов грона винограду!

Поселенці вперше в житті змогли поласувати виноградом. Він так їм сподобався, що Лейф назвав місцевість Вінланд – «Виноградна Земля».

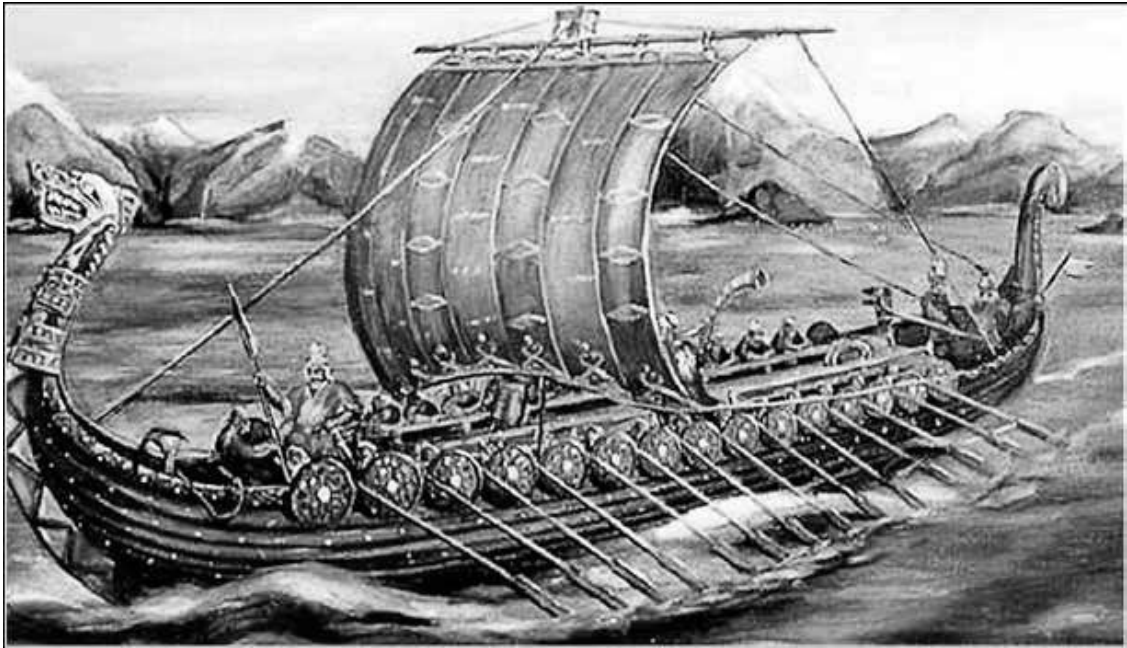
Судячи зі слів Лейфа, наведених у сазі, він цілком свідомо, з розумінням важливості цієї місії став першовідкривачем. За всіма правилами слід було б залишити за виявленими землями дані тоді назви. Але, на жаль, немає достовірних даних про їхнє розташування. За однією версією, це був півострів Лабрадор, за іншою – північний берег Ньюфаундленду.

Навесні мандрівники повернулися в Гренландію з вантажем колод. Наступного року брат Лейфа Торвальд (1002 –?) повторив цей маршрут, знайшовши і Вінланд, і хатини своїх попередників. Нормани докладно обстежили береги і знайшли місцевих мешканців – скрелінгів. У дослівному перекладі це слово означає «кволий, низькорослий, незначний». У сазі подається реалістичний опис цих людей – темношкірих, з неохайним волоссям та великими очима (на відміну від звичних норманам ескімосів). Вони віддавали коштовні хутра за смужки червоної матерії, якими підв'язували волосся. Залізо було їм не відоме, а бика, що заревів, вони злякалися.

Дуже скоро стало зрозуміло, що скрелінги не такі вже й кволі. У битві з ними був простромлений стрілою Торвальд. Тіло його залишилося назавжди на новому континенті. Нещастя чатувало й Еріксона, третього Лейфового брата. Він спорядив кораблі, вирушив у Вінланд, узявши свою дружину Гудріду. Погода була погана, і після мандрів в океані судно повернуло до Гренландії, але вже без Еріксона, який помер у дорозі.

У 1007 році до Вінланду вирушила флотилія з трьох чи чотирьох кораблів, на яких, крім ста шістдесяти чоловіків, були жінки і домашні тварини. Очолив експедицію Торфін Карлсефні. Почалася колонізація нових земель. Спочатку переселенці були задоволені і вели активні торги з тубільцями, обмінюючи шматочки червоної матерії на коштовні хутра. Але потім почалися сутички з місцевими жителями. Якось загін тубільців напав на поселення. Кілька норманів було убито. Інші, щоб не спокушати долю, повернулися в Гренландію з вантажем лісу і хутра.

Бойовий човен вікінгів

Надалі освоєння північно-східної частини Америки відбувалося за постійних сутичок з місцевим населенням. Нечисленним переселенцям важко було жити у таких умовах. У лісах індіанці почували себе як удома, і впоратися з ними було неможливо. Через кілька десятиліть нормани змушені були залишити благодатний Вінланд. У наш час археологи знайшли і вивчили залишки поселень норвежців, а також матеріальні докази їхнього перебування на північному заході Америки, зокрема на півночі острова Ньюфаундленд.

Освоєння Гренландії і відкриття норманами Вінланду належить до періоду найвищої активності вікінгів у Європі. Але після кількох великих поразок епоха вікінгів скінчилася і переселенці здали свої позиції. Річ у тім, що деякі природні ресурси (дерево, залізо) переселенці одержували з Європи. А коли вікінги втратили контроль над морем, їм стало бракувати сировини. У Гренландії більшість поселень також була покинута: за довгі роки експлуатації природні пасовища на острові прийшли в занепад. Сюди привезли домашню худобу, і вона дуже розплодилася. На довгу зиму треба було заготовляти багато кормів. Рослинний покрив на острові став рідіти, а місцями і зовсім зникати. Звичайно, залишався промисел звіра і риби. Але складне комплексне господарство європейців занепало (чого не відбулося з первісним господарством ескімосів).

Саги і наступні перекази зберегли в пам'яті народу відомості про землі за океаном. Навіть залишаючись в Ісландії чи Норвегії, люди розуміли, якими широкими є межі ойкумени. Існує гіпотеза, що відгомін цих відомостей зберігся в Європі до часу Колумба, і це зміцнювало його впевненість в існуванні суходолу за Атлантичним океаном.

Важко сказати, як склалася б історія людства, якби вже в X столітті почалася успішна колонізація Північної Америки. Цьому, передусім, перешкодили події в країнах Північно-Західної Європи. Ослаблення Норвегії, поразки вікінгів і припинення постійних зв'язків ісландців і гренландців з материком серйозно ускладнили життя переселенців на островах Північної Атлантики й у Новому Світі.

Географічні відомості про знову відкриті землі залишалися дуже непевними. Наприклад, вважали, що Гренландія і Вінланд з'єднуються на півночі між собою і з Європою. Саме таке зображення відбите на карті датчанина Клавуса, що датується 1427 роком.

І дійсно, колись усе було так, але тільки не в ті часи, а кілька десятків мільйонів років тому, у далекому геологічному минулому.

Де розташовані відкриті вікінгами землі, зокрема Вінланд, точно не встановлено досі. Деякі вчені припускають, що це – півострів Флорида, де росте дикий виноград. Однак так далеко на південь вікінги навряд чи допливали.

У другій половині XX століття при археологічних розкопках на острові Ньюфаундленд було виявлено сліди поселення вікінгів: укрите дерном напівземлянки, кузня, лазня, навіс для човнів, черепки посуду. Тут не було ні зброї, ні людських останків. Виходячи з цього, тут зупинялися Лейф Щасливий з товаришами. А вже наступні хвилі європейців боролися з місцевими мешканцями, а їхні поселення, швидше за все, були знищені.

Арабські торговельні шляхи

Рубіж VIII–IX століть був для країн Арабського халіфату справжнім Золотим віком. Наука та культура досягли в цей час небувалого розквіту. Цьому сприяло насамперед те, що народи, які входили до арабського світу, мали спільну релігію (іслам) і спільну арабську мову. Окрім того, арабська цивілізація успадкувала велику частину наукових знань античності. Праці видатних філософів, істориків та географів було перекладено арабською мовою. Крім того, арабські вчені створили єдину систему термінів, яку потім запозичили інші народи.

Серцем Арабського халіфату був Багдад. У це місто звідусіль з'їжджалися вчені: халіф надавав їм і кошти, яких вистачало на безбідне життя, і інструменти для роботи. Тому не дивно, що невдовзі на небосхилі арабської науки засяяли зірки нових, самобутніх талантів.

Одним із засновників арабської науки був найвидатніший середньоазіатський вчений на ім'я аль-Хорезмі (787 – близько 850 р.). Це була людина енциклопедичних знань. Аль-Хорезмі прославився як великий математик (головною його книгою вважають трактат з арифметики й алгебри «Книга про відновлення та протиставлення»). Здавалося б, що може бути спільного в математики з географією? Втім, розрахунки – дуже важлива галузь географічних знань. Завдяки їм мандрівники визначали своє місцезнаходження під час подорожей, картографи склали мапи, а правителі визначали розмір своїх володінь. У головному трактаті аль-Хорезмі міститься багато цінних порад: як визначити широту будь-якої місцевості, яким чином дізнатися довжину «косої години» (прийнятої в арабському світі одиниці часу, що дорівнювала одній дванадцятій світлого або темного періоду доби), знаючи день року й широту місцевості, та безліч інших корисних відомостей.

Осередком культурного життя Багдада був Будинок мудрості, який називали ще Скарбницею мудрості. Головною його дорогоцінністю була величезна бібліотека, де містилися твори іноземних авторів багатьма мовами. Були тут також дві обсерваторії, в яких астрономи відкривали таємниці зірок та планет.

Ще один трактат аль-Хорезмі – «Книга картини Землі» – безпосередньо належить до географії. У ньому вчений об'єднав усі географічні дані, які були відомі на той час різним народам. Щоб зрозуміти цінність його праці, досить згадати, що в трактаті наводяться координати 2402 географічних об'єктів! Не дивно, що книга аль-Хорезмі тривалий час лишалася чи не найточнішою енциклопедією, якою користувалися і купці, і правителі, і вчені.

Аль-Хорезмі

Арабська наукова література постійно поповнювалася новими трактатами. Особливо поширеними були зіджі – твори, в яких після короткої вступної частини автори наводили астрономічні й географічні таблиці. Один з найвідоміших – «Сабейський зідж», написаний арабським астрономом аль-Баттані, – містив перелік 93 країн та 200 населених пунктів.

Наприкінці X – на початку XI століття був написаний ще один всесвітньо відомий трактат – «Канон Масуда про астрономію та зірки». Його автором був видатний хорезмський учений – аль-Біруні. Він не тільки зробив розрахунки географічних координат більш ніж 600 населених пунктів, але й заснував новий напрямок в арабській географії – країнознавство, створивши роботи «Індія» та «Огляд Ірану», якими й досі користуються історики.

Поруч із теоретичними дослідженнями, в яких цілі сторінки було відведено під складні розрахунки, існували й інші книжки, присвячені видатним місцям та різним дивам всіляких країн. Вони нерідко були неточними, але пробуджували в читачів жадою мандрів і будили їхню уяву. «Чудеса країн» або «Дива Землі», звичайно, були розраховані не так на обізнаних вчених, як на звичайних людей, не байдужих до краси навколишнього світу. Ці книги створювалися за розповідями мандрівників, які побували в різних куточках світу.

Обсяг географічних знань мешканців Арабського халіфату був набагато повніший порівняно з іншими країнами. Їм була відома майже вся Європа (за винятком Крайньої Півночі), південна Азія, Північна й Східна Африка. В книгах арабського світу були зібрані

докладні описи всіх країн від Іспанії до Туркестану, а також говорилося про Іртиш та Єнісей – річки, які були невідомі античним авторам.

Якщо імена видатних європейських першовідкривачів сьогодні добре відомі кожному, то арабські мандрівники тривалий час залишалися героями, про яких знали переважно фахівці. Ця історична несправедливість виникла тому, що сучасна цивілізація й культура від самого початку була орієнтована на європейську науку, європейський спосіб мислення, а все, що лежало за межами цього кола, чомусь здавалося не дуже важливим.

Виправити цю помилку дуже важко, бо серед арабських географів не менше великих людей, аніж серед європейських. Ми розповімо лише про дві постаті, вплив яких на географічні відкриття мусульманського світу важко переоцінити. Перший із них – Абу Хамід ал-Гарнаті – відомий насамперед тим, що він – єдиний мусульманський автор, який побував на Русі і зібрав такі відомості, яких не можна знайти навіть у російських літописах.

Абу Хамід Мухаммад ібн Абд ар-Рахим ал-Гарнаті народився в Гренаді в 1080 році. (Гренада арабською – Гарната, звідси – його прізвище (нісба) ал-Гарнаті (тобто «гренадець»). Іноді його називають також за другою нісбою – ал-Андалусі («андалузець»). Про його життя на батьківщині нічого не відомо. Історики вважають, що він здобув чудову освіту в Александрії та Каїрі, спеціалізуючись на фікху – мусульманському праві. Проте юнак не відчував покликання до цієї галузі знань, тому не дивно, що він обрав зовсім інший життєвий шлях, ніж той, який від нього очікували.

У Каїрі й Александрії ал-Гарнаті не тільки слухав лекції богословів і граматиків, але й з великим задоволенням знайомився з видатними місцями. Він бачив Фароський маяк, що незабаром зруйнувався, забирався усередину піраміди Хеопса, оглядав обеліск в Айн-Шамсі. Спілкування з мандрівниками викликало в нього інтерес до інших країн.

Деся 1120 року ал-Гарнаті вирушив у Багдад, тодішню духовну столицю мусульманського світу. Шлях його лежав через Аскалон, Баальбек і Дамаск, в якому він затримався на якийсь час для викладання хадисів – розповідей про слова й діяння пророка Мухаммеда, що становлять одну з основ мусульманського права. У Багдаді ал-Гарнаті прожив чотири роки, скориствовавшись гостинністю Ібн Хубайри, майбутнього візира кількох халіфів. Тут в нього народився перший син. На цей час ще нічого не віщувало, що ал-Гарнаті стане видатним мандрівником – серед мусульманських учених, та й взагалі обізнаних людей подорожі з метою поповнення освіти були звичайною справою. Але він не побажав зупинитися на досягнутому.

У 1130 році він приїздить до Абхара, великого міста Південного Азербайджану, по дорозі в Ардебіль, того ж року переходить гори й опиняється в Муганському степу, а звідти через Апшеронський півострів потрапляє в Дербент, знаменитий своїми довгими стінами, що замикали прохід між горами і морем і захищали країни мусульманського світу від вторгнення християнських і язичницьких племен, які мешкали на півночі.

Караван мусульманських прочан. Мініатюра XII ст.

Далі його шлях пролягає до країни хазарів, де він із захопленням і подивом бачить ріку Ітіль (Волгу), яка, за його словами, починається вище Булгара і впадає в море сімдесятьма рукавами. Взимку він, ступаючи по кризі, виміряв її ширину – 1840 кроків. До річі, вкрита кригою Волга була для арабського мандрівника дуже дивним явищем, яке він запам'ятав назавжди: «І замерзає ця річка так, що стає, як земля, ходять по ній коні і телята і всяка домашня худоба».

Абу Хамід оселився в місті Саджсін (на думку істориків, це була нова назва хазарського міста Ітіля), де прожив цілих двадцять років. Увесь цей час він збирав відомості про слов'янські землі, зробив кілька подорожей до Волзької Булгарії та Русі. Арабський мандрівник був людиною спостережливою, до того ж його цікавило майже все. Він докладно описує незвичний для нього клімат: літню спеку, яка змінюється суворою зимою, коли від холоду навіть дерева розтріскуються; розповідає про звичаї мешканців Булгарії, на 200 років раніше за інших згадує арський народ – предків сучасних удмуртів.

У 1150 році ал-Гарнаті з Булгара відправився на Русь, проїхавши якоюсь «Слов'янською річкою». Пізніше він залишив багато цікавих відомостей про свою подорож: «Коли я поїхав у країну слов'ян, то виїхав з Булгара і плів на кораблі по річці слов'ян. А вода її чорна, як вода моря Мраків, вона начебто чорнило, але притому вона солодка, гарна, чиста. В ній немає риби, а є великі чорні змії, вона ними кишить, їх більше, ніж риби, але вони не заподіюють нікому шкоди. І є в ній тварина подібна до маленької кішки, з чорною шкірою, звуть її водяним соболем. Його шкурки вивозять у Булгар і Саджсін, а водиться він у цій річці.

Коли я прибув у їхню країну, то побачив, що ця країна велика, рясна медом і пшеницею, і ячменем, і великими яблуками, краще за які нічого нема. Життя в них дешеве. Розраховуються вони між собою старими білячими шкурками, на яких немає вовни, які не можна ні на що ніколи використовувати і які зовсім ні на що не придатні. Якщо ж шкурка голови білки і шкурка її лапок цілі, то кожні вісімнадцять шкурок коштують по рахунку [слов'ян] срібний дирхем, зв'язують [шкурки] у низку, і називають її джуки. І за кожну з таких шкурок дають гарний круглий хліб, якого вистачає сильному чоловіку...

А у слов'ян строгі порядки. Якщо хто-небудь завдасть шкоди невольниці іншого, чи його сину, чи його худобі, чи порушить законність якимось чином, то беруть з порушника певну суму грошей. А якщо в нього їх немає, то продають його синів і дочок і його дружину за цей злочин. А якщо немає в нього родини і дітей, то продають його. І залишається він рабом, служачи тому, в кого він перебуває, поки не вмере або не віддасть те, що заплатили за нього. А країна їх надійна. Коли мусульманин має справу з ким-небудь із них, і слов'янин збанкрутував, то продає він і дітей своїх, і будинок свій і віддає цьому купцю борг».

З Русі Абу Хамід вирушив до Угорщини, де вчив мусульман-кочівників обрядам. Деякі з них стали його учнями. В Угорщині ал-Гарнаті прожив три роки (1150–1153), підійшла старість, пора було виконати священний обов'язок мусульманина – зробити паломництво в Мекку. Король Геза не хотів відпускати його з Угорщини (напевно, ал-Гарнаті дійсно мав вплив на мусульман Угорщини) і погодився на його від'їзд лише за умови його повернення. У заставу йому довелося залишити старшого сина Хаміда. Король Угорщини дав Абу Хаміду доручення до великого князя Київського Ізяслава, і той прийняв його з великою повагою.

З Києва Абу Хамід повернувся через половецькі степи до Саджсіна, а звідти попрямував до Хорезму і далі – у Мекку. В Угорщину він так і не повернувся – залишився в Багдаді у старого друга Ібн Хубайри. Розповіді ал-Гарнаті були такими вражаючими, що ті, кому довелося їх почути, вмовили його написати книжку, яка стала відомою під назвою «Ясний виклад деяких чудес Магрибу». Книжка відразу ж мала великий успіх, що надихнуло її автора написати ще один твір – «Подарунок умам і вибірка з чудес». Він був прочитаний протягом кількох лекцій, що закінчилися 22 березня 1162 року. Слухачі цих лекцій дістали особистий дозвіл ал-Гарнаті на поширення його записів. Після того як книжка була написана, ал-Гарнаті переїхав до Сирії, де помер у 1169 або 1170 році. Його книжки охоче переписувалися, а оповіді про чудеса навколишнього світу стали дуже популярними.

Під час своїх мандрів Абу Хамід відвідав Київ, який він називає «Куйав». На жаль, опис міста дуже стислий, оскільки у той час арабського мандрівника більше цікавили проблеми віри: він навчив місцевих мусульман п'ятницькій молитві. Абу Хамід згадує тільки, що мешканці міста розмовляли «по-тюркськи».

Розповідаючи про досягнення арабських географів, слід обов'язково згадати ще одну видатну постать – Абу Абдаллаха Мухаммеда Ібн Баттуту (1304–1349). Цей арабський мандрівник і географ особисто зіставив 69 мап, які відбили основні географічні уявлення того часу.

Ібн Баттута народився 24 лютого 1304 року. Його юність минула на африканському березі Гібралтарської протоки в місті Танжері, історія якого налічує кілька тисячоліть. Свідчень про його дитячі та юнацькі роки не збереглося. Єдине джерело, з якого можна дізнатися про цю надзвичайну людину, – це його «Книга подорожей».

Другого числа місяця раджаба 725 року хіджри мусульманського місячного календаря (14 червня 1325 року) Ібн Баттута вирушив у путь з наміром здійснити паломництво в Мекку і побувати на могилі Магомета в Медіні. Він писав: «Я вирушив на самоті, без товариша, дружба якого розважала б мене в дорозі, без каравану, до якого міг би приєднатися; мене спонукала рішучість, і сильне прагнення душі, і жагуче бажання побачити шляхетні святині. Я твердо вирішив розстатися з друзями – чоловіками і жінками, залишити батьківщину, як птахи залишають свої гнізда. Батьки мої були ще тоді в узах життя, і я, так само як і вони, зазнав багато скорботи, залишивши їх; було мені тоді двадцять два роки».

Шлях, обраний молодим прочанином, проходив через найважливіші центри африканського узбережжя Середземного моря. Перший етап подорожі охоплював північні райони територій нинішніх арабських держав Північної Африки – Марокко, Алжиру, Тунісу, Лівії, Єгипту і завершувався в Каїрі.

У Тунісі Ібн Баттута приєднався до каравану прочан, що йшли в Мекку. Пілігрими відразу ж звернули увагу на його глибокі пізнання в мусульманських науках і обрали його своїм каді. Коли караван досяг Сафакуса, Ібн Баттута уклав шлюбний контракт із дочкою одного тунісця, але незабаром, на шляху з Тунісу в Александрію, розлучився з нею і одружився з дочкою одного з прочан.

Навесні 1326 року караван прибув в Александрію, найбільше місто Середземномор'я. Потім караван рушив до Каїра. Оглянувши визначні пам'ятки Каїра, а також докладно ознайомившись із системами державного і місцевого керування і судочинства в Єгипті, Ібн Баттута попрямував далі на південь, до узбережжя Червоного моря, щоб звідти через море дістатися до Аравії. Караван прибув у порт Айзаб, але тут на мандрівника чекала перешкода. Переправитися через Червоне море було неможливо – між єгипетськими військами і повсталими бедуїнськими племенами йшла війна. Довелося повертатися в Каїр.

Абу Абдаллах Мухаммед Ібн Баттута

У ті часи до Мекки можна було дістатися і в інший спосіб: через Малу Азію, Палестину й Сирію. Пілігрими вирішили йти у Дамаск і там приєднатися до великого каравану прочан, які щорічно вирушали звідти в Мекку. Під час подорожі Ібн Баттута записував свої враження від давніх міст, що зустрічалися на його шляху, – від Хеброна та Єрусалима до Дамаска, Гази й Тіра. Деякі з них вражають вишуканістю стилю та поетичністю. Скажімо, про Дамаск він сказав: «Краса його вище краси всіх інших міст». У своїх записках Ібн Баттута багато уваги приділяє визначним місцям, окремі з яких претендували на титул справжніх чудес світу – скажімо, мечеть Омейядів у Дамаску. Окрім великого розміру (150 м завдовжки й 100 м завширшки) будівля вражала своєю красою. Вона була прикрашена коштовним камінням, рідкісними мармуровими плитами, різнобарвною мозаїкою.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.